

Tokomane ya Therišano 139

**TSHEKASEKO YA MOLAO WA KGATELELO YA BOLOI
(MOLAO 3 WA 1957)**

Projeke 135

Letšatšikgwedi la mafelelo bakeng sa diswayaswayo: 30

Moranang 2016

ISBN: 978-0-621-44208-3

MATSENO

Khomišene ya Kaonafatšo ya Molao ya Afrika Borwa e hlanngwe ka *South African Law Reform Commission Act, 1973* (Molao 19 wa 1973).

Maloko a khomišene ke-

Moahlodi Mandisa Muriel Lindelwa Maya (Modulasetulo)

Moahlodi NaranNgaka an (Jody) Kollapen (Motlatša Modulasetulo)

Moprofesa Marita Carnelley

Moprofesa Vinodh Jaichand

Mrn Irvin Lawrence

Moprofesa Annet Oguttu

Moememdi Mahlape Sello

Moh Thina Siwendu

Mongwaledi ke Mrn Nelson Matibe. Dikantoro tša Khomišene di go 2007 Lenchen Avenue South, Centurion. Dikgokaganyo di swanetše go romelwa go:

The Secretary

South African Law Commission

Private Bag X668

PRETORIA

0001

Mogala: (012) 622-6336

Fekese: (086) 266 1935

Emeile: jjoni@justice.gov.za

Tokomane ye e hwetšagala gape go inthanete mo

<http://www.justice.gov.za/salrc/index.htm>

Komiti ya boeletši tshekasekong ya Molao wa Kgatelelo ya Boloji e be e na le maikarabelo a projeke ye. Moetapele wa projeke yoo a nago le maikarabelo a projeke ke Moprofesa Marita Carnelley (Yunibesithi ya KwaZulu Natal), Mokomišenare wa SALRC. Maloko a Komiti ke:

Moprofesa David Bilchitz (Yunibesithi ya Johannesburg)

Ngaka Sibusiso Masondo (Yunibesithi ya KwaZulu Natal)

Moh Likhapa Mbatha

Moprofesa Pitika Ntuli (Moprofesa wa rotšego modiro, Yunibesithi ya KwaZulu Natal)

Moprofesa Theodore Petrus (Yunibesithi ya Fort hare)

Monyakišiši yo a neilwego projeke ye, yoo go ka ikgokaganywago le yena bakeng sa tshedimošo ka botlalo, ke Moh Ms Jennifer Joni.

KETAPELE

Tokokmane ye ya ditherišano e phethagaleditšwe go dira bjalo ka motheo wa ditherišano tša Khomišene, go hwetša dikarabo le diswayaswayo gotšwa go bakgathatema ba malebana, mme le go phatlalatša tshedimošo ka ga tshekaseko ya Molao wa Kgatelelo ya Boloji setšhabeng. Ka lebaka la mehola ye, tokomane ye ga e na diswayaswayo tšeo di hlalošitšwego ka botlalo bakeng sa kaonafatšo ya Molao. Dipono, diphetišo le diswayaswayo tokomaneng ye di se tšewe bjalo ka tša Khomišene tša phethišo. Tokomane e gatišwa ka botlalo bakeng sa go phethagaletša batho le mekgatlo yeo e ratago go ka dira diswayaswayo goba go nea ditšhišinyo bakeng sa kaonafatšo ya lekala le la molao ka tshedimošo ya matseno go ba kgontšha go dira dithomelo tše malebana go Khomišene.

Bafetodi ba kgopelwa go romela diswayaswayo ka tsela ya **lengwalo**, dikemedi goba dikgopolo go Khomišene pele ga la **30 Moranang 2016** atereseng yeo e tšwelelago letlakaleng la peleng. Monyakišiši o tla leka go go thuša mo o lebanego le mathata gona. Swayaswayo yeo e setšego e rometšwe go Khomišene ga se ya swanela go boeeletšwa; bakeng sa maemo a, bafetodi ba swanetše go laetša gore ba dumellana le swayaswayo ya peleng, ge se e le maemo ao.

Khomišene e tla tšea gore bafetodi ba dumela gore Khomišene e tšee gotšwa go goba e bolela ka diswayaswayo le diswayaswayo tše malebana le bafetodi, ntle le dikemedi di na le maswayo a go laetša “Sepheri”. Bafetodi ba swanetše go tseba gore Khomišene e ka kgopelwa, ka tlase ga Molao wa Kgodišo ya Pihlelelo ya Tshedimošo (Molao 2 wa 2000), go ntšha tshedimošo yeo e lego dikemeding.

Matseno	ii
Ketapele.....	iv
Dikagare.....	v
Lenaneo la didirišwa.....	vii
Lenaneo la bafetodi go tokomane ya morero.....	xii

KGAOLO1

MATSENO

		1
A	Setlogo le matseno go dinyakišišo	2
B	Kakaretšo ya dinyakišišo ka ga lenaneo la SALRC	6
C	Botebo bja dinyakišišo	8

KGAOLO 2

DIPHETOLO TŠA SETŠHABA GO TOKOMANE YA MORERO

KGAOLO 3

KAKARETŠO YA TIRAGATŠO YA BOLOI

A	Matseno	17
B	Tshwaraganyo ya histori ya tiragatšo ya boloi	
	1. Setlogo sa boloi go la Yuropa le Afrika	17
	a) Matseno go thuto ya boloi: dintlha tše bohlokwa tšeo di swanetšego go eleletšwa	18
	b) Setlogo sa boloi: dipono le dikwešišo	19
	i) Boloi bja Yuropa	
	ii) Boloi bja Afrika	
	c) Pono ya swantšhanyo go boloi bja Yuropa-Amerika (ya Leboa) le Afrika	27
	2. Hlalošo ya Boloi	28
C	Boloi go Afrika Borwa ya lehono	34
	1. Boloi le ditikologo tša setlogo	37
	2. Boloi bjalo ka tiragatšo ya bodumedi	40
D	Fetleko le diswayaswayo	41

KGAOLO 4**MOLAWANA WA BOLOI**

A	Matseno	45
B	Tlhako ya Molao	47
	1. Tlhako ya selegae ya molao	
	a) Molao wa Kgatelelo ya Boloji	47
	b) Molao wa Bahlankedi ba Maphelo wa Setšo	56
	c) Ditlhabollo tše dingwe tša molao	58
	2. Bomolaotheo bja Molao wa Kgatelelo ya Boloji	60
	3. Ditlhabollo taolong tše dingwe	73
C	Fetleko le Swayaswayo	83

KGAOLO 5**DIKGETHO BAKENG SA KAONAFATŠO YA MOLAO**

A	Ditiragatšo tše kotsi tše malebana le boloi	86
B	Taolo ya tiragatšo ya Boloji	86
C	Ditiragatšo tše thibetšwego tša kotsi tše malebana le boloi	88
D	<u>Molaokakanywa thalwa:</u> Molaokakanywa wa Thibelo ya Ditiragatšo tše Kotsi tše amanego le Ditumelo tša Boloji	92

DIDIRIŠWA

Khomišene ya Kaonafatšo ya Molao ya Afrika Borwa

Tokomane ya morero 29, Tshekaseko ya Molao wa Kgatelelo ya Boloji (Projeke 135, Lewedi 2014)

Dipuku le dikgaolo gare go dipuku

Albertyn C and Goldblatt B *'Equality' in Constitutional Law of South Africa 2nd ed* Juta, Cape Town 2005

Ashton, E.H. *The Basuto* Oxford University Press, London 1952

Bennett TW (ed) *Traditional African Religions in South African Law* University of Cape Town Press, Cape Town 2011

Bond G and Ciekawy, D. (eds) *Witchcraft Dialogues: Anthropological and Philosophical Exchanges* Centre for International Studies, Ohio 2001

Chavundika G L *Realities of Witchcraft* Zambezia 1986

Clark S *Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe* Oxford University Press, New York 1997

Comaroff J, Comaroff J L (eds) *Modernity and its Malcontents: Ritual and Power in Postcolonial Africa* University of Chicago Press, Chicago 1993

Crawford J R *Witchcraft and Sorcery in Rhodesia* Oxford University Press, London 1967.

Currie I, de Waal J, *The Bill of Rights Handbook 5th ed* Juta, Cape Town 2005

Ellis, S. & Ter Haar, G. 'Religion and politics in sub-Saharan Africa'1998 *The Journal of Modern African Studies* 175-201 .

Evans-Pritchard E E *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*. Oxford University Press, London 1937

Geschiere P *The Modernity of Witchcraft: Politics and the Occult in Postcolonial Africa* University Press of Virginia, London 1997

Hund J 'African Witchcraft and Western Law: Psychological and Cultural Issues' 2004 *Journal of Contemporary Religion* 67-84,

Krige E J and Krige J D *The Realm of a Rain Queen* Oxford University Press, London 1943

Leff D, Fontleve M and Martin L A *Pagan Witches Touchstone Witchcraft and Witch hunts in South Africa*

Leslie C (ed) *The Anthropology of Folk Religion* Vintage Books, New York 1960

Leymann A C and Myers, J.E. *Magic, Witchcraft and Religion: An Anthropological Study of the Supernatural*: Mayfield Publishing Company, London 1985

Mafico T J *Witchcraft: Belief and realities: A debate*, Zambezia 1986

Malawi Law Commission Issues Paper: *Witchcraft Act Review Programme* Lilongwe 2009

Mbiti J S *African Religions and Philosophy* Heinemann Educational Books Ltd, London 1969

Meek C K *Law and Authority in a Nigerian Tribe* Oxford University Press, London 1937

Middleton J and Winter, E. *Witchcraft and Sorcery in East Africa* Routledge and Paul, London 1963

Niehaus I *Witchcraft, Power and Politics: Exploring the Occult in the South African Lowveld*. David Philip, Cape Town 2001.

Online Etymology Dictionary, 2015.

Oxford Advanced Learner's Dictionary 6th ed Oxford University Press, 2003

Osei M *Witchcraft and the Religion of the Hlubi of Qumbu: Focusing on the Issues of Sickness and Healing in the Society* Unpublished thesis University of South Africa, Pretoria 2003

Parrinder G *Witchcraft: European and African* Penguin Books, London 1963

Pauw B A *Christianity and Xhosa Tradition: Belief and Ritual among Xhosa-speaking Christians* Oxford University Press, Cape Town: 1975

Pauw H C '*The Xhosa*' 1994 Institute for Planning Research, University of Port Elizabeth, Port Elizabeth

Petrus T S 'A Proposal Towards a Theory on Witchcraft-related Crime in Postcolonial South Africa' 2006 *Acta Criminologica* 142-151

Petrus T.S. 'An anthropological study of witchcraft-related crime in the Eastern Cape and its implications for law enforcement policy and practice' Unpublished thesis Nelson Mandela Metropolitan University, Port Elizabeth 2009

Ralushai Commission of Inquiry (Chairperson Professor NV Ralushai) *Report of the Commission of Inquiry into Witchcraft Violence and Ritual Murders in the Northern Province of the Republic of South Africa* 1996

Reynolds, B. *Magic, Divination and Witchcraft among the Barotse of Northern Rhodesia* Chatto and Windus, London 1963

Schapera I (ed) *The Bantu-speaking Tribes of South Africa* Routledge and Sons, London 1937

Stein R L and Stein P L *The Anthropology of Religion, Magic and Witchcraft* 3rd ed
Prentice Hall, Upper Saddle River 2011

Tebbe N *Witchcraft and Statecraft: Liberal Democracy in Africa* Georgetown Law Journal,
96.

Trevor-Roper H R *The European Witch Craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries
and Other Essay*. Harper and Row, New York 1970

Van Wyk IWC 'African Witchcraft in theological perspective' 2004 *Hervormde Teologiese
Kollege* University of Pretoria 1201-1228

Webster's New World Thesaurus Pocket Books 2003.

Yaseen A *Witch hunts in modern South Africa: An under-represented facet of gender –
based violence*, Fact Sheet, Medical Research Council-UNISA. Crime Violence and Injury
Lead Programme. June 2009,

MELATO

Case v Minister of Safety and Security; Curtis v Minister of safety and Security 1996 (3)
SA 617 (CC).

Mogaramedi v S 2015 SACR 427 (GP).

S v Alam 2006 (2) SACR 613 (CK).

S v Lawrence; S v Nagel; S v Solberg 1997 (4) SA 1176 (CC)

S v Mokwanyana 1995 (3) SA 391 (CC).

S v Latha 2012 (2) SARC 30 (ECG)

S v Maluluke [2007] JOL 19283 (T)

S v Manamela 2000 (3) SA 1 (CC).

S v Mashimbye [2005] JOL 16159 (T).

S v Netshiavha 1990 (2) SACR 331 (A)

S v Phahlane [2005] JOL 14525 (T).

S v Phama 1997 (1) SACR 485 (E)

MELAO

Adjustment of Fines Act 101 of 1991

Constitution of the Republic of South Africa Act, 1996

Criminal Law (Sentencing) Amendment Act 38 of 2007

Human Tissue Act 65 of 1983

Mpumalanga Witchcraft Suppression Bill 2007

Traditional Health Practitioners Act 22 of 2007

Witchcraft Suppression Act 3 of 1957

Witchcraft Suppression Amendment Act 50 of 1970

Witchcraft Suppression Amendment Act 33 of 1997

DIKWANO

Convention on Civil and Political Rights (1966)

Universal Declaration of Human Rights (1948)

LENANELO LA BAFETODI:

1. Mokgatlo wa Tšhomišano wa Ditokelo tša Baditšhaba wa SA;
2. Mokgatlo wa Baalafi ba Setšo;
3. Khansele ya Baditšhaba ya SA;
4. Khomišene ya Tekatekano ya Bong;
5. Ngaka Wallace wa Yunibesithi ya KwaZulu Natal;
6. Senthara ya Basadi ya Molao; le
7. Tirelo ya Sephodisa ya Afrika Borwa.

KGAOLO 1

MATSENO

1.1 Tokomane ye ya ditherišano e latela kgatišo ya swayaswayo, ka la 09 Lewedi 2014, ya tokomane ya morero,¹ yeo e bego e na le maikemišetšo a go tšweletša nyakišišo setšhabeng, go thoma poledišano, mme le go hlaloša kaonafatšo ya molao yeo e hlokegago. Khomišene ya Kaonafatšo ya Molao ya Afrika Borwa (SALRC goba Khomišene) e tšeya monyetla wo go leboga bao ba fetotšego taletšo ya diswayaswayo mme ba phethagaleditše tshedimošo ye malebana bakeng sa tllhabollo ya tokomane ye ya ditherišano.

1.2 Tokomane ya ditherišano e iša dinyakišišo pele ka go phethagaletša dikgetho bakeng sa kaonafatšo ya molao ka tshepo ya gore se se tla ba le swayaswayo ye kwagalago malebana le tshekaseko ye šišintšwego ya Molao wa Kgatelelo ya Boloji (Molao goba WSA). Tokomane e laetša hlokego ya kaonafatšo, dithomelo bakeng sa diswayaswayo tša setšhaba, dipheo tša peleng tšeo di fihleletšwego ke Khomišene, mme e leka dikgopolo tša setšhaba ditharolong tšeo di tsopotšwego ke Khomišene.

1.3 Khomišene e ikemišeditše go rerišana le Bakgathatema ba malebana ka moka. Godimo ga kgatišo ya tokomane ya ditherišano bakeng sa diswayaswayo tša setšhaba, re ikemišeditše go rerišana le bakgathatema ba farologanego bao ba angwago ke tiragatšo ya boloi. Morago ga tshepetšo ye, Khomišene e tla dira pego, yeo e tla bago le diswayaswayo tša mafelelo le molao woo o kaonafaditšwego woo o hlokegago. Pegu e tla romelwa go Tona ya Toka le Ditirelo tša Tshokollo, yoo a ka tsenyago tirišong diswayaswayo tša Khomišete ka go tšweletša molaothermalwa wo šišintšwego Palamenteng.

---

¹ South African Law Reform Commission, Issue Paper 29, 9 September 2014.

A Setlogo le matseno a nyakišišo

1.4 Ka Dibokwane 2007, SALRC e hweditše kgopelo gotšwa go Mokgatlo wa Tšhomišano wa Ditokelo tša Baditšhaba wa Afrika Borwa (SAPRA) go diragatša dinyakišišo ka ga bomolaotheo ba Molao le Molaokaka wa Kgatelelo ya Boloji wa Mpumalanga woo o šišintšwego woo o gatišitšwego ka 2007.²

1.5 Mo kgweding ya Phupu goba Mosegamanye 2007, morago ga khwetšo ya kgopelo yeo e hlalošitšwego gotšwa go SAPRA, mekgatlo ye mengwe ya go swana le Mokgatlo wa Baalafi ba Setšo (THO) le Khansele ya Baditšhaba ya Afrika Borwa ba hlohleleditšwe go kgathatema le go thekga tshekaseko. Tshekaseko e akareditše Molaokakanywa wa Kgatelelo ya Boloji wa nako yela wa tšhišinyo ka lefsa wa Mpumalanga. Mekgatlo ka boraro ka moka e dirile dithomelo go SALRC bakeng sa go eleletšwa tshekasekong ya Molao.

1.6 SALRC e bile le kopano ya bakgathatema ka la 4 Lewedi 2008, moo go bego go rerišanwa ka dithomelo.³ Morago ga kopano ye, ka la 14 Dibatsela 2008, Khomišene e hweditše thomelo yeo e fetotšwego gotšwa go SAPC le thomelo gotšwa go (THO), ka bobedi ba tšona di kgopela kakaretšo ya dinyakišišo lenaneong la SALRC.

1.7 Dithomelong tša yona, SAPRA e šišinya phumolo ya Molao ka lebaka la gore o dira boloi bosenyi le bao ba ipitšago baloi go swana le baditšhaba. Gape ba šišinya gore ga go hlokego ya molao wo o laolago boloi, mme le gore tirišompe ya boloi e swanetše go šongwa go ya ka molao wa setlwaedi. Motheo wa tšhišinyo ke gore boloi ke karolo ya tumelo yeo e tsejwago le bodumedi. Thomelo ya SAPRA e lemoga gore Molao o hlola bothata ke ge o sa phethagaletše hlalošo ya “moloji” goba “boloi”. SAPRA e lemoga gore bogologolo, ebile le tshwaraganyong ya Afrika Borwa, mantšhu a “moloji” le “boloi” a be a

---

² In about March 2014, subsequent to the release of the issue paper to a closed list of stakeholders, the SALRC received communication from the SAPRA pointing out some factual inaccuracies regarding the background to the investigation. These factual inaccuracies relate to the originator of the investigation and the identification of the issues that were brought to the fore and by which organisation. The SALRC is indebted to SAPRA for bringing to its attention the said inaccuracies and ensuring that the issues around the origin of the investigation are completely accurate.

³ The SAPRA, the SAPC (represented by Lawyers for Human Rights (LHR)), and the THO attended the meeting. The invitation to the THO was extended by the SAPC.

dirišwa go hlaloša bobbe goba ditiragatšo tša bosenyi tše sepelelanago le dipolao tša setlwaedi le bomadimabe ka kakaretšo. Ba bolela gore maloko a SAPRA a ipitša baloi mme a hlatsela go ba gona ga boloi, efela gore ga a dire bobbe goba basenyi. Gape a bolela gore tiragatšo ya boloi, maleatlana le ditšo tše ntšhi tše malebana le ditiragatšo ke tšweletšo ya bodumedi bja ona mme di wela ka tlase ga legoro la “mmele, Monagano le moya” goba “tša sepheri” mabenkeleng a godimo ka moka a dipuku. Ke kgopolo ya ona go fihlela moo Molao o phethagaletšago kgatelelo ya boloi, tšweletšo ya bodumedi bja bona, o kgahlanong le diphethagaletšo tše mmalwa tše di lego go Kgaolo 2 ya Molaotheo.⁴ Ka go thibela tiragatšo ya boloi, melao ye e ganetša badudi ditokelo tša bona tša molaotheo tša tokologo ya bodumedi (karolo 15); tokelo ya tokologo ya boithlagišo (karolo 16); tekatekano (karolo 9); seriti sa botho (karolo 10); tokologo le polokego ya motho (karolo 12); mme le tokelo ya bona ya go kgetha kgwebo, mošomo goba profeshene ka tokologo mo gare ga Afrika Borwa (karolo 22).

1.8 Thomelong ya yona, SAPC e tšweletša gore kopano ya bona ya bosetšhaba (yeo e bego e swerwe ka 2007) e kgethile thekgo ya go fediša Molao wa Kgatelelo ya Boloi, mme le gore SAPC e ganetša melawana yeo e tšweleditšwego Molaong. Kopanong ya yona ya bosetšhaba ya 2007 mokgatlo o godišitše seo ka fa se bitšwago “*Melville mandate*”. Hlohletšo bakeng sa melawana yeo e dumeletšwego kopanong e reetšwe godimo ga tšhireletšo yeo e neilwego dihlophana tša bodumedi ke Molaotheo.

1.9 *Melville mandate* e ikemišeditše go bušetša mareo a “moloji” le “boloi” gore a kwešišwe tshwaraganyo ya sebjale ya baditšhaba. Motheo wa pego ye ke Kamogelo mo Afrika Borwa yeo “moloji” le “boloi” di dirišwago go hlaloša “bobbe goba ditiragatšo tša bosenyi tše malebana le dipolao tša setlwaedi, go kgaola ditho batho le bomadimabe ka kakaretšo”.⁵ Taelo gape e ikemišeditše go thoma tshepetšo ya molao yeo e tlilego go

---

⁴ Constitution of the Republic of South Africa, 1996.

⁵ The assertion by SAPRA is supported by the definition of witchcraft that was provided by the Ralushai Commission and the definition contained in the Mpumalanga Witchcraft Suppression Bill. In the Ralushai Commission report, which is referred to in the issue paper, a “witch” is defined as a person who “through sheer malice, either consciously or subconsciously, employs magical means to inflict all manner of evil on their fellow human beings. They destroy property, bring disease or misfortune and cause death, often entirely without provocation to satisfy their inherent craving for evil doing.” The Mpumalanga Witchcraft Suppression Bill defines “witchcraft”

thibela kgethollo ye nngwe goba ya nako ye tlogo yeo e sa swanelago le kgethollo kgahlanong le Baditšhaba bao ba ipitšago baloi.

1.10 SAPRA le SAPC di bolela gore Molao o thibela Baditšhaba go diragatša setšo sa bona, ka go phethagaletša gore motho yo mongwe le yo mongwe yoo a (gare ga tše dingwe) go bolelwago gore o diriša maatla afe goba afe a mohlolo, goba boloi, goba a bolela gore o tseba boloi, o tla ba le molato. Ba bolela gore thibelo Molaong, ka ge e sepelelana le Baditšhaba, e gataka “ditokelo tša bona go tokologo ya bodumedi, tlhagišo, tekatekano, tokologo, seriti, polokego le tokelo ya go kgetha le go dira mošomo wa bona mo gare ga Afrika Borwa.”

1.11 SAPRA le SAPC di ngongorega gore dihlošo tšeo di neilwego bakeng sa boloi le baloi, tšeo e di bolelwago di na le dihlošo tša khuetšo. Dihlošo tše di akaretša boloi le baloi dilong tša bobbe goba go sepelelana le dipolao tša setlwaedi, go kgaola ditho tša batho le bomadimabe. Dihlošo tše, ba bolela gore, di gataka seriti sa bao ba ipitšago baloi.

1.12 SAPRA e bega go ba gona ga boloi le baloi, mme e bolela gore ga go bobbe goba bosenyi go seo. Ba bega tokelo ya bona ya tokologo ya tumelo le bodumedi.

1.13 Thomelong ya yona, SAPRA e bolela ka tokomane yeo e hlanngwego ke SAPC mme e ngwadilwe ke Ngaka Dale Wallace, moithuti goba Swantšhanyo ya Ditumelo. Ngaka Wallace o bolela gore Molao o na le setlogo go taolo ya dikololoni le bolaodi, bao ba bego ba na le dingongorego ka ga ditumelo le mehlolo. Go gatelelwa gore maikemišetšo a Molao e be e le go gatelela tumelo go boloying.

1.14 Hlokego ya hlalošo ya “boloi” mo Molaong, yeo e hlotšwego go bona “boloi” bjalo ka selo seo se sepelelanago le ditiragatšo tše mpe tša go swana le go lwatša, mehlolo le lehu, gammogo le maitshwaro ao a thibetšwego ke Molao, di tšopotšwe bjalo ka sehlobaetši. Diphethagaletšo go karolwana (d) le (f) tša karolo 1 ya Molao, tšeo di begago bosenyi bja maitshwaro a motho yo bolelago tsebo ya boloi mme yo, gore a holege, dirago e ke o diragatša goba o diriša maatla a mehlolo, di na le bothata ka ge di lebišitšwe go ditiragatšo tša setlogo le badiragatši.

---

as “...the secret use of muti, zombies, spells, spirits, magic powers, water, mixtures, etc, by any person with the purpose of causing harm, damage, sickness to others or their property.”

1.15 SAPC e lemoga bošoro bja boloi gare ga ditikologo tša Afrika le tshenyo yeo e hlotšwego ditikologong tše. E bolela gore dipono tša boloi di be di fetoga go tloga ka dinako tša pele ga dikoloni, mme le gore ditšwelapele ka go fetoga.

1.16 SAPC e laetša gore Afrika Borwa ya morago ga mmušo wa Kgatelelo, maitshwaro ao a thibetšwego a Molaong wa Kgatelelo ya Boloi a swanetše go lebelelwa go ya ka Molaotheo, yoo o bolelago gore ditumelo ka moka di swarwe ka go lekalekana. Thomelo ya SAPC e tšweletša gore maleatlana le tirišo ya dikhuetšo, tše di thibetšwego go dikarolwana (d) le (f), di dirišwa ke ditumelo tše dingwe, go akaretšwa efela go sa felele go Bohindu. Tekanyetšo goba go dira bosenyi ga ditiragatšo tše go ka hlola kgethollo goba go ka bonwa bjalo ka kgethollo.

1.17 SAPC e šupetša palelo ya molao woo o gatelelago boloi go fediša tumelo boloying le bošoro bjo sepelelanago le se dinageng tša Afrika tša ka morago ga dikoloni. Go laetšwa dinaga tša Afrika tše di tšwelagopele ka molao wa boloi bja nako ya dikoloni efela ga se tša bona katlego yeo e sepelelanago le molao wo. SAPC e swayaswaya gore dintlha tše dingwe di swanetše go eleletšwa ge go phethagaletša bošoro bjo amanego le boloi, godimo ga molao woo o gatelelago boloi. Ditema tša bakgathatema ba farologanego dibohlokwa.

1.18 Kgopolo ya THO ke gore Molao wa Kgatelelo ya Boloi o swanetše go phumolwa mme go tsenywe Molao wo mofsa. Thomelo ya THO e bolela gore Molao wo mofsa o swanetše go phethagaletša bothata bja bošoro bjo amanego le boloi, mme o swanetše go phethagaletša hlalošo ya “*busakatsi*” goba boloi. THO e šišinya gore “*busakatsi*” e ra boloi tshwaraganyo ya Afrika, mme bo akaretša tirišo ya mešunkwane ye kotsi; maleatlana ye kotsi; le dilo tše dingwe goba didirišwa tše di ka hlalago Malwetši, madimabe goba lehu go motho, goba tshenyo ya thoto. THO gape e hlaloša gore go na le hlokego ya molao woo o tlilego go tsopola le go laola ditiragatšo tša *busakatsi*. Seo se tla kgontšha dikgorotsheko go šireletša bontšhi bja batho bao ba hlokago molato bao ba belaelwago ke bangwe ka go dira *busakatsi*, efela le go otlala batho bao ba bonwago molato wa go diragatša *busakatsi*.

1.19 THO e thekga pono ya SAPRA le SAPC ya gore Molao o swanetše go phumolwa. Efela, THO e tšwelapele e šišinya gore Molao wa bjale o swanetše go tlošwa go tsenywe bakeng Molao wo mofsa, woo o swanetšego go phethagaletša mathata ao a sepelelanago le bošoro bjo malebana le boloi mme o phethagaletše gore hlalošo ya boloi ke eng. THO e hlohleletša tekanyetšo magareng ga tšhireletšo ya batswasehlabelo bao ba latofatšwago ka boloi, le kotlo ya bao ba bonwago molato wa go diragatša boloi.

1.20 THO e amogela gore ditokelo tša batho di raloka tema bakeng sa gore ditumelo tša Sehlopha sa batho di šongwa ka tsela efe. Ba šišinya gore Molao wo mofsa ga se wa swanela go dirišetšwa go laola ditumelo le botho bja batho.

1.21 THO e laya kgahlanong le tirišo ya maswao ao a dirišitšwego mo nakong ye fetilego go hlaloša boloi, go swana le “ngaka ya boloi”, “moloji”, “maleatlana”, “*muthi*”, “maatla a mehlolo” le tše dingwe, ka ge maswao a a ka hlola tahletšo.

1.22 THO e šišinya gore boloi bo swanetše go phethagaletšwa bjalo ka bosenyi bofe goba bofe mme le gore *umsakatsi* o swanetše go bonwa bjalo ka mosenyi. E hlaloša mohlala wa motho yoo o hwetšwago a swere ditho tša motho, mme e hlaloša gore motho yo o swanetše go latofatšwa go ya ka *Human Tissue Act of 1983*.

1.23 THO gape e šišinya gore tirišo ya melao ya tshenyoina kgahlanong le batho bao ba, ntle le bohlatse bjo phethagetšego, latofatša bangwe ka baloi. Gape e šišinya bonamodi melatong yeo go hlokegago mabaka a molao bakeng sa tšwetšopele ya tatofatšo ya boloi.

1.24 Mekgatlo ye meraro yeo dithomelo tša bona go SALRC e lego motheo wa dinyakišišo tša bjale e laetša dipono tše farologanego ka gore tiragatšo ya boloi e swanetše go šongwa ka tsela efe. Ka lehlakoreng le lengwe, SAPRA le SAPC di bolela kgahlanong le kgatelelo ya tiragatšo ya boloi, ebile le kgahlanong le taolo goba tsenelelo ya pušo. Ka lehlakoreng le lengwe, THO e bolela ka hlokego ya taolo ka lebaka la ditlaišo tše sepelelanago le tiragatšo ya boloi.

B Kakaretšo ya dinyakišišo lenaneong la SALRC

1.25 Morago ga kopano yeo e hlalošitšwego godimo (bona tema 1.6) le SAPRA, SAPC (e emetšwe ke LHR) le THO; gape le morago ga go hwetša dithomelo tše fetotšwego gotšwa mekgatlong ye, SALRC e dirile dinyakišišo tša mathomo go lekola kgonagalo ya kakaretšo ya dinyakišišo lenaneong la yona.

1.26 Kopanong ya la 1 August 2009, Khomišene e dumeletšwe diswayaswayo tšeo di lego tokomaneng ya tšhišinyo, ka leina gore tshekaseko ya Molao wa Kgatelelo ya Boloji o swanetše go akaretšwa lenaneong la Khomišene. Diswayaswayo le dintlha tšeo di šišintšwego go ya ka tokomane ya tšhišinyo bakeng sa dinyakišišo di eleletšwe bakeng sa tlhabollo ya tokomane ya ditherišano.

1.27 Ka la 15 Pherekong 2010, SALRC e rometše Memorantamo go Tona ya Toka le Tlhabollo ya Molaotheo go kgopela tetla ya tšhišinyo ya Khomišene (yeo e dirilwego ka la 1 Phato 2009) go akaretša tshekaseko ya Molao wa Kgatelelo ya Boloji lenaneong la SALRC.

1.28 Ka Mopitlo 2011, morago ga kakaretšo ya nyakišišo lenaneong la SALRC, nyakišišo e neilwe monyakišiši wa SALRC. Morago ga se, SALRC e hweditše lengwalo (la letšatšikgwedi la 12 Diphilane 2011) gotšwa go Tona ya Basadi, Bana le Digole, a kgopela nyakišišo ka ga dipolao tša *muti*. Kgopelo ya Tona e be e hlohleletšwa ke melato ye lemogilwego yeo e begilwego diphatlatšing e akaretša bana bao go dumelwago gore ba bolaetšwe ditho tša bona tša mmele.⁶

1.29 Kopanong ya Khomišene ka la 22 Diphilane 2011, go šišintšwe gore kgopelo ya Tona ya Basadi, Bana le Digole e swanetše go akaretšwa dinyakišišong tša bjale. Ka la 24 Diphilane 2011, SALRC e rometše lengwalo go Tona e mo eletša gore kgopelo ya gagwe ya dinyakišišo ka ga dipolao tša *muti* e tla akaretšwa Projekeng 135 ya lenaneo la SALRC.

---

⁶ The cases that Minister Xingwana referred to involved the killing of a 10-year-old girl in Soshanguve, Gauteng, who was abducted and murdered on 31 December 2009 and her body parts removed. The other case involved a 3-year-old boy from Gugulethu in the Western Cape whose body was found in a suitcase with his throat slit.

Projeke 135 ke nyakišišo ya bjale yeo e šomanago le tshekaseko ya Molao wa Kgatelelo ya Boloji.

1.30 Tokomane ya morero ka ga tshekaseko ya Molao wa Kgatelelo ya Boloji e dumeletšwe ke Khomišene kopanong ya yona ya la 11 Mopitlo 2014. Tokomane e gatišeditšwe diswayaswayo tša setšhaba ka la 9 Lewedi 2014. Letšatšikgwedi la mafelelo la Kamogelo ya diswayaswayo e be e le Diphallane 2014.

C Botebo bja dinyakišišo

1.31 Dinyakišišo tša Khomišene tshekasekong ya Molao di šomana le merero yeo e tšweleditšwego ke mekgatlo yeo e hlalošitšwego ka godimo, ka maina SAPRA, SAPC, le THO. Dinyakišišo tša Khomišene gape di tla lebelela merero yeo Tona ya Basadi, Bana le Digole e e tšweleditšwego (yeo e hlalošitšwego ka godimo), mme e tla dira diswayaswayo ka gore merero ya dipolao tša *muti* e ka šongwa ka tsela efe tshepetšong ya go šomana le ditiragatšo tše malebana le boloi.

KGAOLO 2

DIPHETOLO TŠA SETŠHABA GO TOKOMANE YA MORERO

2.1 Morago ga kgatišo ya tokomane ya morero ka Lewedi 2015, SALRC e hweditše dithomelo tše ntšhi gotšwa go bakgathatema bao ba nago le kgahlego ba nea diphetolo go merero yeo e tsopotšwego tokomaneng ya morero.⁷ Dithomelo tše di tla akaretšwa karolong ye ya tokomane ya ditherišano mme morago tša ahlaahlwa Dikarolong tše malebana ka tlase. Dikakaretšo tša dithomelo ka tlase ga di sepele ka lenaneo le rilego, mme di tšweleditšwe ka lenaneo leo di hweditšwego ka lona ke SALRC.

2.2 Mokgatlo wa Tšhomišano wa Ditokelo tša Baditšhaba wa SA (sapra) le Mokgatlo wa Baalafi ba Setšo (THO) ga se ya dira dithomelo tše ntšhi go fetola merero yeo e tšweleditšwego tokomaneng ya morero. Ditseka tša SAPRA di be di le malebana le bonnete ba ketapele ya bogologolo ya dinyakišišo, bjalo ka ge go hlalošitšwe tshupetšong ya 3 ka godimo. THO phetolong ya yona ya taletšo ya go dira diswayaswayo tokomaneng ya morero, e netefaditše maemo a yona a peleng bjalo ka ge go tšweleditšwe thomelong ya ya yona ya matho ya THO yeo e dirilwego mathomong a dinyakišišo.

2.3. Diswayaswayo gape di hweditšwe gotšwa go .⁸ SAPC e thoma ka go amogela seemo mo Afrika Borwa, moo merero yeo e bolelwago ka boloi e lego ye boima. Gape e amogela ditlamoragošoro tše malebana le tiragatšo ya boloi, ka fao bošoro bjo sepelelanago le boloi, gammogo le dintlha tšeo di lego gona tše farologanego bakeng sa go ba gona ga mehuta ye mengwe ya boloi. E dira kgopelo ya Kamogelo ya dipharologano magareng ga boloi bjalo ka tiragatšo ye kotsi le boloi bjalo ka mohuta wa tiragatšo ya bodumedi ka batho bao ba ipitšago baloi.

---

⁷ Collectively, submissions were received from SA Pagan Rights Alliance, Traditional Healers Association, SA Pagan Council, the Commission for Gender Equality, Dr Wallace of the University of KwaZulu Natal, the Women's Legal Centre, and the South African Police Service.

⁸ Comments from the SAPC are authored by Rev Morgause Fonteleve, Convenor and Registrar for the SAPC, and were received by the SALRC on 25 May 2014.

2.4 SAPC e dira thomelo yeo e swanago leo yeo e e dirilego ge dinyakišišo di thongwa, gore ga go hlokego ya taolo ya boloi. Tiragatšo ya bona ya boloi e šireleditšwe ke Molaotheo wa Rephabliki ya Afrika Borwa, woo o šireletšago ditokelo tša bodumedi. E na le boikgopolelo bja gore molao wa setlwaedi o swanetše go dirišwa bakeng sa go šomana le bosenyi bjo batho ba latofatšwago ka bona. Ka fao, e šišinya gore ge bosenyi bo dirilwe, go swana le bosenyi bo akaretšago (gareng ga tše dingwe) tseteletšo ya tšhelete, bomenemene, kato, polao, goba phetišetšo ya ditho tša mmele, mosenyi o swanetše go sekišwa go ya ka molao wo o hwetšagalago.

2.5 SAPC e dumela gore taolo ya boloi e tla oketša maemo a bosenyi le bošoro bjo amanego le boloi, mme le gore e tla hlohleletša ditiragalo tša go swana le dipelaelo, kgakanego, pelotshela, mona le mafolofolo kgahlanong le batho bao ba belaelwago go ditiragatšong tša boloi. SAPC e na le boikgopolelo bja gore peobakeng ya sedirišwa sa molao, ka phethagatšo, e tla laola tiragatšo ye nngwe yeo e ka se hlatselwego, mme ntle le maikemišetšo, ya hlohleletša ditiragatšo tše ka moka.

2.6 Taolo e ka ba le tlamorago ya go hlohleletša ditatofatšo le bošoro, mabaka e le mona, phadišano, pelaelo, letšhogo le lesebo. Dilo tše di ka hlola dinyakišišo tša tshenyagalelo ye godimo. Tlamoragošoro ke gore se se ka dira gore batho ba itšeele molao diatleng, mme go iša go koketšo ya bosenyi le hlorišo ya batswasehlabelo ba go hloka molato ba ditatofatšo tše fošagetšego.

2.7 SAPC e eletša kgahlanong le tirišo ya mareo a rilego a go swana le “polao ya muthi” le bošoro bja “boloi”. E hlaloša gore polao ke polao, mme le bošoro ke seo e lego sona, ntle le go e laetša bjalo ka yeo e sepelelanago le *muthi* goba boloi. SAPC ga e thekge pono ya gore boloi ka bo bona ke bosenyi, gagolo ka lebaka la gore batho bao ba latofatšwago ka bosenyi bjo malebana le boloi ga se ba dumela gore ke baloi. Se se farologane le batho bao ba ipitšago baloi, bao ba bonago tiragatšo ya bona ya boloi bjalo ka bodumedi esego tiragatšo ya bosenyi.

2.8 SAPC e dira dišišinyo tše farologanego thomelong ya yona ka moka, tše di sepelago le mabaka. Thomelo gape e tšweletša merero yeo mokgatlo o e ganetšago, le motheo wa kganetšo yeo.

2.9 Bakeng sa merero yeo SAPC e e ganetšago, mafelo ao a latelago ke ao e a lebeleletšego:

2.9.1 Sa mathomo, e kgahlanong le tirišo ya bodumedi goba ditumelo tša setšo ka ga bosenyi bjo malebana le boloi. Kgopolo ya yona ke gore bodumedi le setšo ga se tša swanela go šomišwa bjalo ka dintlha tše gakatsago goba fokotšago melatong ye malebana le boloi. E theile ngangišano ya yona mo go reng batho bao ba latofatšwago ka bosenyi bjo malebana le boloi ga ba ipone bjalo ka baloi. Ka fao e fetša ka gore bosenyi bjo bo swanetše go bonwa bjalo ka tiragatšo ya bošoro goba bosenyi. E dumela gore tirišo ya tšhireletšo ya tumelo ya setšo e tla fokotša bogolo bja kotlo mme le go hlohleletša bošodi.

2.9.2 Sa bobedi, e bolela gore dikgorotsheko tša setšo ga se tša swanela go šomana le melato yeo e šomanago le melato ya ditiragatšo tša kotsi. Kgopolo ya bona ke gore bosenyi bjoo bo sepelelanago le ditiragatšo tša boloi bo swanetše go nyakišišwa ke bolaodi bjo malebana mme bo šongwe go ya ka molao wa naga. Kgopolo ya bona dikgorotsheko tša setšo di šoma bjalo ka di *"kangaroo courts"* mme di be di bonwa bjalo ka mafelo ao batho bao ba hlokago molato ba bonwago molato ebile ba phethagaletšwa ka tsela ye šoro. SAPC e šišinya gore ge merero ye malebana le bosenyi bjo sepelelanago le boloi e tlišwa dikgorotshekong tša setšo, e swanetše go fetišetšwa dikgorotshekong tša molao.

2.10 SAPC gape e dira dišišinyo tše itšego dithomelong tša yona:

2.10.1 Sa mathomo, e šišinya gore baalafi ba setšo ba swanetše go ba le Molao wa Maitshwaro woo o laolago maitshwaro a bona, "go hlohleletša tiragatšo ye maikarabelo le boikarabelo." Kgopolo ya bona ke gore Molao wo o swanetše go se be karolo ya molao, bjalo ka molao wa setlwaedi le melao ye mengwe e hwetšagala.

2.10.2 Sa bobedi, ba šišinya tsenelelo yeo e sego ya molao, go swana le mananeo a thuto ao a ikemišeditšego go tsebiša setšhabakakaretšo ka ga dintlha ka moka tša boloi.

2.11 SAPC ga se ya šomana le Dipotšišo tše dingwe tše tokomane ya merero e ditšweleditšego, gagolo merero ya hlalošo ya bosenyi le gore naa tiragatšo e swanetše go newa hlalošo.

2.12. Khomišene ya Tekatekano ya Bong (CGE) e dirile dithomelo go SALRC ka kantoro ya yona ya palamente.⁹ CGE e romela gore e amagane le merero ya bošoro bja boloi mo nakong ye telele, go thoma ka 1998 ge ba swara Kopano ya Bosetšhaba ka ga Bošoro bja Boloi. Se ka phetolo ya dingongorego malebana le taba ya go hloka tekatekano yeo e amago basadi, bana, digole le bagolo. CGE ka fao e bona bošoro bja boloi bjalo ka bjo bo hlokago tokafatšo bakeng sa bong, mme bo hloka phetolo yeo e godišago le go šireletša tekatekano ya bong. Motheo wa thomelo ya CGE ke ngangišano ya gore boloi ke bošoro bjo sepelelanago le bong, mme ge go šongwana le bošoro bjo malebana le boloi, taba ye e swanetše go eleletšwa.

2.13 Thomelo e šomana le merero ye mmalwa, go akaretšwa yeo e tšweleditšwego tokomaneng ya morero. Gape e dira diswayaswayo gore ke eng seo se swanetšego go eleletšwa ge go phethagaletšwa boloi le bošoro bjo amanego.

2.14 Bakeng sa morero wa boloi bjalo ka bodumedi, CGE e amogela temogo ya tokologo ya bodumedi (karolo 15) le tokologo ya tlhagišong ya maikutlo (karolo 16) ya Molaotheo, mme le hlokego ya go šireletša batho bao ba diragatšago boloi bjalo ka bodumedi bja bona. Ka fao, e na le boikgopolelo bja gore bao ba bolelago se, ba swanetše go phethagaletšwa, ge fela go na le karoganyo ka Magoro ye swanetšego, go eleletšwa go ba gona ga ditumelo tše dingwe tša motheo le hlokego ya go tšweletša khutšo setšhabeng.

2.15 Bakeng sa potšišo ya gore naa molao o swanetše go šomišwa go phethagatša bošoro bjo malebana le boloi, CGE e dumela gore gago dinyakišišo tše lekanetšego le feftleko go ka laetša seo. Efela e šišinya hlahlobo ye tseneletšego ya bošoro bjo amanego le boloi tshwaraganyong ya bošoro bjo amago bong. Se e bonwa se hlokega bakeng sa go tsebiša badiramelao ka ga ditsenelelo tše hlokegago go šomana le bošoro bjo amago

---

⁹ The comments from the CGE are authored by Ms Kamraj Anirudhra, Parliamentary Officer, Western Cape Office; the comments were received by the SALRC on 2 June 2014.

bong bjo rilego bjo amanego le boloi. E laetša eke tsenelelo ye e ka ba ya leago goba ya sepolotiki, mme ga se ya kgonthišiša gore naa tsenelelo ya molao e ka hlokega goba aowa

2.16 CGE e tsopola mathata a mangwe ao a sepelelanago le go ba le molao woo o laolago boloi. Sa mathomo e bolela gore ge boloi bo dirwa boseyi, mathata a kaba gona, go swana le go tsopola dintlha tša bosenyi. Sa bobedi, e tsopola mathata bakeng sa go nea kotlo ya bosenyi bjo amanego le boloi. E tšweletša gore ga bjale, batho bao ba otlwago ke basenyi ba bošoro bja boloi, efela eseng badiriši ba muti woo o dirwago ka ditho tša batho. E na le boikgopolelo bja gore molao o swanetše le go otlala badiriši. Sa boraro, CGE e kgahlanong le tirišo ka kakaretšo ya boitšhireletšo bja setšo bosenyi bjo malebana le boloi. E bolela gore tirišo ya boitšhireletšo bjo e swanetše go sepelelana le Molaotheo. Sa bone, CGE e bolela gore dikgorotsheko tšeo di swanetšego go ba le maatla a go theeletša melato ye amanego le bošoro bja bosenyi ke Kgorotsheko ya Godimo, mme e seng dikgorotsheko tša tlase ka fao go lego a gona gabjale. Go iša molato Dikgorotshekong tša Godimo go swanetše go etelwa pele le bonamodi. Mohola wa bonamodi e tla ba go fetleka ditiragalo tše malebana le ditatofatšo, ka pono ya go rarabolla mathata ao a lego a gona a leago.

2.17 Bakeng sa morero wa hlalošo ya boloi, CGE ga e nee hlalošo ye kwagalago, efela e šišinya gore hlalošo e swanetše go farologantšha magareng ga bobotse le boloi bja bobbe.

2.18 Malebana le baalafi ba setšo, CGE e bolela gore ba swanetše go laolwa. Se se ka laola tirišo ya ditho tša batho le mepholo ye mengwe yeo e dirišetšwago mehlareng.

2.19 CGE e phethagaleta lenaneo la ditigelo leo e nyakago SALRC go eleletša dinyakišišong tša yona. Ditigelo ke tše latelago:

2.19.1 Gore Molao wa bjale wa Kgatelelo ya Boloi o swanetše go phumolwa. Se ke ka lebaka la gore ga o se o some bakeng sa go fokotša tumelo boloying goba bošorong bja boloi.

- 2.19.2 E eletša kgahlanong le tirišo ya mareo a rilego, gagolo ge go hlalošwa boloi. E laetša gore pharologanyo e swanetše go dirwa magareng ga baditšhaba, baalafi ba setšo, le *busakatsi*. E tšweletša gore dipharologanyo tše di bohlokwa, ka gore le ge badiragatši ba diriša maatla a mehlolo, ba dira seo go fihlelela “maikemišetšo a fapafapanego kudu”.
- 2.19.3 E šišinya gore nyakišišo ya go ya pele e diragatšwe go laela gore naa ditatofatšo tša boloi di emetše banna go feta basadi goba aowa. Maemo a leago a dira gore CGE e dumele gore ditsenelelo tša leago le sepolotiki di a hlokega bakeng sa go šomana le mathata, ntle le sedirišwa sa molao.
- 2.19.4 Ka lebaka la mathata a leago ao a lego gona eka bago ona a hlalago bošoro bjo amanego le boloi, e šišinya bonamodi le tharollo ya dithulano ka tlase ga bolaodi ba setšo.
- 2.19.5 E sepelelanago le tšhišinyo ya ka godimo, CGE gape e šišinya gore go swanetše go ba le phetogo ya bolaodi ba setšo go netefatša gore dibopego tša setšo di emela batho ba bong ka moka mme di tšweletše tekatekano.
- 2.19.6 CGE e šišinya gore go swanetše go ba le taolo ya baalafi a setšo. Se, e bolela gore, se tla netefatša gore mahlaahla a bona a go fa mehlare goba ditiragatšo di a lekolwa mme ba thibelwa go diriša ditho tša batho mehlareng ya setšo. Gape e šišinya gore tšweletšo ya tlhako ya taolo e swanetše go diragatšwa ka ditherišano le baalafi ba setšo, makala a mmušo a malebana, le setšhaba ka bophara.
- 2.20 Ngaka Wallace o dirile thomelo ka boikemelo, go ya ka dinyakišišo tšeo a didirilego mo Afrika Borwa.¹⁰ Ke moithuti yo a ithutetšego go fetiša maamong a bongaka mme dinyakišišo tša gagwe di malebana le poledišano ya boloi mo Afrika Borwa. Thomelo

---

¹⁰ Dr Wallace is a post-doctoral fellow at the University of KwaZulu Natal and is a scholar of Comparative Religious Studies: Religion and Social Transformation. She is currently researching Witchcraft Discourses in South Africa. Her comments were received by the SALRC on 31 October 2014.

ya gagwe e fetola dipotšišo tšeo di botšišitšwego tokomaneng ya morero mme di tla phethagaletšwa ka lenaneo leo ditšwelelago ka lona thomelong ya gagwe.

2.21 Bakeng sa hlalošo ya boloi, Ngaka Wallace o tšweletša bothata bja go fa hlalošo bakeng sa tiragatšo yeo e nago le dihlalošo tše ntšhi tše fapafapanego go ditokologo tše fapafapanego. O hlaloša gore le ge e le gore go na le dihlalošo tše šomago magareng ga “boloi” le mantšu a senkuni ao a hlalošago tiragatšo ya boloi, mathata ao a hlalošo ke a magolo ka lebaka la maemo a fetogilego a leago, ekonomi le sepolotiki setšhabeng. O bolela gore hlalošo yeo e phethagaleditšwego Molaokakanyweng wa Boloi wa Mpumalanga e na le dihlathollo tše ntšhi.¹¹ O lemoša gore ka go hlaloša lereo, go na le kotsi ya gore hlalošo yeo e ka amangwa le sehlopha se rilego sa bodumedi goba maikemišetšo a sepolotiki, mme e kaba le dihlathollotšhi.

2.22 Malebana le taolo ya tiragatšo ya boloi, Ngaka Wallace o bolela gore mo nakong ye fitilego, taolo e paletšwe ke go šomana le mathata ao a amanego le tiragatšo, eupša e hlotše bošoro bjoo bo bakilego gore batswasehlabelo ba hloke tharollo. O bolela gore boloi ke teori ya botho yeo e ka se fegego fela. O bolela gore kotsi ya go laola boloi e feta kholego yeo e ka bonwago ka taolo ya molao ya tiragatšo. O ipotšiša gore naa molao wo o ka kgonagala tshepetšong ya molao, ge go lebeletšwe maima ao e lebanego.

2.23 Bakeng sa potšišo ya dintlha tša tiragatšo tšeo di swanetšego go thibelwa, o bolela gore kage tiragatšo e thekgilwe ke dihlalošo tša bodumedi le setšo, go ka se sepelelane le Molaotheo go dira tiragatšo boseyi. Le ge a kwešiša gore dilo ka moka di dirwa ka lebaka la tiragatšo ya bodumedi bja motho goba setšo go ya ka maikemišetšo a botho, o tšweletša gore go tla ba boima gore molao o laetše maikemišetšo a.

2.24 Bakeng sa potšišo ya gore naa go na le mekgwa ye mengwe ya taolo, Ngaka Wallace o bolela gore molao kamoo o lego ka gona o thibela tiragatšo ye rilego ya batho, go swana le polao, kgobatšo, le tshenyoina; mme tšeo di swanetše go tšwelapele ka go laolwa. O bolela gore ga go mekgwa ye mengwe ya go laola boloi.

---

¹¹ The Mpumalanga Witchcraft Bill of 2007 states that “Witchcraft means the secret use of muti, zombies, sells, spirits, magic powders, water, mixtures, etc, by any person with the purpose of causing harm, damage, sickness to others or their property.”

2.25 Ngaka Wallace o dira ntlha ya gore ditiragatšo tša boloi ga se tša swanela go bonwa ka bobbe, kage tiragatšo di ka diragatšwa ka maikemišetšo a mabotse.

2.26 Sa mafelelo, o tšweletša tiragatšo ya boloi gare ga lekala la baditšhaba, gape o bolela gore gase baditšhaba ka moka bao ba diragatšago boloi. O bolela gore, taba ye e tla thatafatša kgethollo ya Baditšhaba molaong woo o laolago boloi.

2.27 Senthara ya Basadi ya Molao (WLC) e dirile thomelo ka lebaka la tsebo ya bona mererong yeo e amago basadi.¹² WLC ke mokgatlo woo e sego wa mmušo (NGO) wa go šoma ka merero yeo e amago basadi, mme e thomile diprojeke tše lebeletšego tlamorago ya molao wa setlwaedi wa Afrika go basadi le bana. Gagolo ba lebeletše ditiragatšo tša setšo tšeo di sa swanelago basadi, go swana le nyakišišo ya boloi.

2.28 Mošomong wa yona, e amogela ditokelo ka moka Molaotheong tšeo di kgontšhago ditikologo go diragatša ditšo tša tšona. Gape e tšwelapele ka go amogela gore tokelo ya go diragatša setšo sa motho e swanetše go lemogwa go ya ka mellwane ya Molaotheo, mme le gore tiragatšo yeo ga se ya swanela go gataka tokelo ya tekatekano magareng ga banna le basadi.

2.29 Thomelo ya WLC e tšweletša boitemogelo bja bona le go nyaka baloi ditikologong tšeo ba šomago le tšona, le ditlamorago bakeg sa basadi – gagolo basadi bagolo– bao ba latofatšwago ka tiragatšo ya boloi. E bolela ka ditlamorago tšeo di amago basadi bao ba “tsopolwago” bjalo ka baloi. Batswasehlabelo ba ditatofatšo tše tša boloi gantšhi ba a tšhungwago, ba itewago ka maswika goba ba bolawago.

2.30 La mafelelo, diswayaswayo di hweditšwe gotšwa Tirelong ya Maphodisa ya Afrika Borwa (SAPS), gagolo karolo ya Ditshepetšo tša Bosenyi gare ga SAPS.¹³ Thomelo e amogela dipono tše pedi tšeo di farologanego tše tšweleditšwego tokomaneng ya merero; e lego, pono ya gore thibelo kgahlanong le boloi e gataka ditokelo tšeo di šireleditšwego

---

¹² Comments from the Women’s Legal Centre are authored by Ms Hoodah Abrahams-Fayker and were received by the SALRC on 31 October 2014.

¹³ Comments from the South African Police Service are authored by Lieutenant General JT Molefe, Executive Legal Officer, and were received by the SALRC on 8 April 2015.

ke Molaotheo lehlakoreng le tee, mme pono ye nngwe yeo e šišinyago phumolo ya Molao le peobakeng ya yona ka Molao wo mofsa.

2.31 SAPS e na le boikgopolelo bja gore ka ge melao e sa šoma bakeng sa taolo goba phethagaletšo ya bosenyi bjo malebana le bošoro, Molao o swanetše go phumolwa. Ga e thekge go tlošwa go bewe bakeng Molao wo mongwe. E dumela gore bošoro bjo malebana le boloi bo swanetše go šongwa go ya ka molao wa bjale, ka fao molao wa bjale le molao wa setlwadi. Taba ya yona e tšweletša gore boloi le *muthi* ke mabaka a bosenyi, mme le gore mabaka a a swneše go eleletšwa ge go newa kotlo.

KGAOLO 3

KAKARETŠO YA TIRAGATŠO YA BOLOI

A Matseno

3.1 Boloji bo diragatšwa ditikologong tše farologanego mo lefaseng. Mo nakong ya peleng, tiragatšo e be e sepelelana le bobbe mme e bonwa bjalo ka yeo e lego kgahlanong borabele le Modimo goba yeo e ganago tumelo ya Bokresete.

3.2 Karolo ye ya tokomane e tla lebelela tshwaraganyo ya bogologolo ya tiragatšo, go hlaloša gore boloi bo be bo le bjang mo nakong yeo e fitilego mme le gore ke dife ditiragatšo tše di šaletšego lefaseng la lehono. Se se tla akaretša tebelelo ya setlogo sa boloi ko Yuropa Yuropa le Afrika bakeng sa go šomana le merero ye bohlokwa ye malebana le ditiragatšo tša boloi. Pono ya lehono ya boloi gape e tla fetlekwa go farologanya dintlha tše hlolago mathata tiragatšong. Mathata a malebana le hlalošo ya boloi a tla ahlaahlwa, bakeng sa go laetša tsela ye kaone ya go hlaloša tiragatšo ge go lebeletšwe mathata ao a tšweleditšwego ke baditšhaba. Hlahlobo ye ya merero ye malebana ye sepelelanago le boloi e bohlokwa, ka ge e tla laetša Khomišene gore ke eng tše di hlokago keeletšo bakeng sa go tšweletša tsela ye kaone ya go šomana le mathata ao a tšwelago pele – mengwaga ye masome morago ga tsenyotirišong ya melao ya dikoloni.

B Tshwaraganyo ya bogologolo ya tiragatšo ya boloi

1 Setlogo sa boloi ko Yuropa le Afrika

3.3 Karolo ye e phethagaletša therišano ka ga tshwaraganyo ya bogologolo ya tiragatšo ya boloi. E tla bolela ka setlogo sa boloi gotšwa keeletšong ya Yuropa le Amerika, mme e swantšhe seo le setlogo sa boloi gotšwa diponong tša Afrika le Afrika Borwa. Le ge e le gore tshwaraganyo ya therišano e tla wela gagolo ponong ya Afrika Borwa, go bohlokwa go kwešiša tshwaraganyo ya bogareng le lefase ka bophara ya

ditumelo le ditiragatšo tša boloi, ka ge tshwaraganyo yeo e nabilego (e ka tšweletša) tshwaraganyong ya selegae.

3.4 Swanetše go gopolwe go tloga mathomong gore therišano e ka se lebelele ditiragatšo tša boloi le ditumelo bjalo ka taba ya go ba gona, efela e ikemišeditše go tšweletša tshwaraganyo ya ditumelo tše le ditiragatšo ka mokgwa wa saense le wa ntle le kgetho lehlakore. Efela, pono ya anteropolotši yeo e phethagaletšago therišano ye e tletše ka dipharologanyo le ditharano tše di amago ka tsela ye thwii goba le tše di sa e amego ka tsela ye thwii tlamorago ya ka mokgwa woo dintlha tša “saense” le tša “tsela ya ntle le kgethohlakore” di kwešišwago ka ona. Ga se morero wa therišano ye go ahlaahla kudu botebo bja dipharologanyo le ditharano tše.

3.5 Hlogo e tla šongwa ka ditsela tše pedi, elego tsela ya swantšhanyo ya magareng ga ditšo le ya ethenokrafi yeo e tseleletšego. Tsela ya peleng e phethagaletša swantšhanyo ya tshwaraganyo ya boloi, yeo e tsepaganyago seemo sa selegae go ya go sekontinente le naga ka bophara. swantšhanyo ya magareng ga ditšo e na le motheo wa go tsopola le go hlatholla dilo tše di swanago le tše di farologanego malebana le ditumelo tša boloi le ditiragatšo magareng le gare ga Ditšhaba tše farologanego le ditšo. Ka pharologanyo, tsela ya ethenokrafi yeo e tseleletšego e tlabolla goba tšweletša dipono gotšwa sehlopheng se itšego sa setšo goba setšhaba.

a) Matseno thutong ya boloi: dintlha tše bohlokwa tše di swanetšego go eleletšwa

3.6 Thuto ya anteropolotši ya boloi e sepelantšitšwe le thuto ya anteropolotši ya bodumedi go tloga bogologolo, go iša ntlheng ya dithuto tša anteropolotši tša boloi di be di tlwaetšo go hwetša ntlha ye gare ga ditumelo tša bodumedi tša “setšo”.¹⁴ Dingwalwa tša anteropolotši ka ga boloi bogologolo di aroganywa go dikolo tše pedi. Sa mathomo se latela tsela ye tlwaelegilego ya anteropolotši, yeo e lebeletšego sebopego le mošomo wa ditumelo tša boloi le ditiragatšo bjalo ka karolo ya dibopego tša setšhaba tša leago. Se e

---

¹⁴ Petrus (2006); Evans-Pritchard (1937); Leslie (1960); Middleton and Winter (1963); Mbiti (1970); and Pauw (1975).

be e e le sekolo sa motheo mathong a dithuto tša boloi, gagolo ka nako ya dikoloni, ka ge baanteropolotšo gotšwa maatleng a Borithane le Yuropa ba be ba šoma magareng ga ditšo tša setlogo tša Afrika. Sekolo sa bobedi, seo se bilego gona morago ga mafelelo a dikoloni mme mathomong a tshwaraganyo ya morago ga dikoloni, se fetišeditše taba go tema ya Boloi ditšhabeng tša Afrika bjalo ka mokgwa wa tlwaelo diphetogo ntšhi tša Sepolotiki, ekonomi le leago tšeo di bilego gona ka lebaka la dikoloni.

3.7 Boloi bo thomile go bonwa go ya ka tsela yeo bo bonwago bo na le maatla maemong a Sepolotiki, ekonomi, leago le setšo. Gape bo fetlekilwe go ya ka mekgwa yeo bo bego bo dirišwa le go fetošwa bjalo ka phetolo ka batho ba Afrika go dinyakwa le mathata a nako ya morago ga dikoloni le bolehono.¹⁵ Dithuto tša bjale tša boloi, tšeo di hwetšagalago gare ga sekolo sa morago ga dikoloni, di tšweletša kamano ye thata magareng ga ditumelo tša selegae tša boloi le ditiragatšo le maatla a pušo, gagolo mo Afrika. Ka fao, baithuti ba na le kgahlego ya motheo tswalanong magareng ga ditumelo tša selegae, lehlakoreng le tee, mme lehlakoreng le lengwe, Diagente tša mmušo le dihlongwa tša go swana le(mohlala) dibopego tša tiragatšo ya molao le dikgorotsheko.

b) Setlogo sa boloi: dipono le dikwešišo

i) Boloi ba Yuropa

3.8 Potšišo ya gore boloi botšwa kae e hloka karabo ye bonolo. Ditlha tše ntšhi di hlohleletša dipono le dihlahošo tša setlogo sa boloi– ke tše ntšhi kudu go ka hlaloša ka botlalo go fa. Gotšwa ponong ya anteropolotši, setlogo sa boloi ke taba yeo e nago le dihlahošo tše ntšhi ka ge go na le ditšo tše ntšhi lefaseng. Godimo ga fao, kgopolo ye ya boloi e na le mathata a mantšhi kudu. Tumelo maatleng mehlolo le ditiragatšo tše malebana ke taba ya nako ya bogologolo go swana le sehlogo sa batho. Batho, ka ge e le batho bao ba nago le dipharologano tše ntšhi, ke kgale ba na le karolo ya bomoya bophelo bja bona, yeo e hlohleleditšego nyakišišo ya hlalošo ya botebo go bophelo.

---

¹⁵ Comaroff and Comaroff (1993); Geschiere (1997); Bond and Ciekawy (2001) and Niehaus (2001).

3.9 Ditšong tša bogologolo, nyakišišo ye ya hlalošo ya go teba le hlalošo ya semoya di thomilwe ke ditumelo go dihlolongwa tšeo di bilego gona pele ga mathomo a lefase ka ge re le tseba. Ka fao, ditumelo tše e bile tšeo di rulagantšwego, mme batho ba thoma ditsela tša bodumedi go ya ka ditumelo tša bona. Makgetlong mantši, ditumelo tše di be di sepelelana le dihlolongwa tše malebana le mehlolo tša dipharologano, mme di be di bonwa bjalo ka tšeo di nago le khuetšo maphelong a batho ka ditsela tše ntšhi.

3.10 Le ge e le gore ditumelo tše le ditiragatšo di fetogile mo nakong, batho ba sa na le tumelo maatleng a mehlolo le/goba maleatlana, ka mokgwa ofe goba ofe woo o ka bago ka gona. Ntlha ye bohlokwa ke gore ditekanyetšo tša gore naa ditumelo tša mehlolo le ditiragatšo di lokile goba di na le bobedi huetšwa ke ditshwaraganyo tša magareng ga ditšo, eseng fela ka sebaka efela gape le ka nakwana. Ka mantšu a mangwe, boetenosentriki bja hlago bja batho bo bolela gore mo dinakong tše farologanego mme le mafelong a farologanego, setšo se sengwe le se sengwe se bile le tlwaelo ya go ba le kahlolompe ya ditumelo le ditiragatšong tša bangwe, efela se lebelela ditumelo le ditiragatšo tša sona ka tsela ye swanetšego. Ka fao, ge re lebelela mehlala ya go swana le yeo gotšwa ditšweletšo tša kgale ya Bagereka ba peleng bakresete le Baroma, gammogo le Baegepeta, Ditšhaba tše tša pholisentriki di be di na le ditumelo le ditiragatšo tšeo batho ba bantšhi lehono batho ba ikamanya le bokaletse, Boditšhaba, goba Bosatane. Lefaseng la lehono, bosentriki bja bodumedi ga se bo fokotšege. Go na le mehlala ye mentši ya ditumelo le ditiragatšo tšeo di sa obamelego bodumedi bjo tlwaelegilego, mme tšeo di nyenyefaditšwego, mme – mabakeng a feteletšego – ebile di tlošwa bošoro.

3.11 Setlogo se thata sa boloi se hwetšagala ditshwaraganyong tše neilwego ka godimo. Gare ga ditšhaba tša bogologolo le ditšweletšo, le ge e le gore go be go na le tumelo go dilo tša mehlolo, lereo la “moloji” goba “boloi” le be le se gona. Mareo a ke a setlogo sa Yuropa, mme a fihlile ditšhabeng tša Afrika le tše dingwe tšeo e sego tša ditšhaba tša leboa Yuropa ka dikoloni. Se latelago ke setsopolwana gotšwa *Pukuntšung ya Intanete ya Ethimolotši*, seo se hlalošago hlalošo le setlogo sa lentšu le “moloji”:

[Gotšwa go] Hlalošo ya Kgale ya Seisimane [hlalošo] “maleatlana wa mosadi, moloi”, tirišong ya morago gagolo “Mosadi wo a tšewago bjalo ka yo nago le Ditšhomišano le satane goba memoya mebe mme le go kgona ka tšhomišano ya yona go diragatša ditiro tša mehlolo,” *feme*. Ya Hlalošo ya Kgale ya Seisimane[hlalošo] “moloi, molo wa monna yo diragatšago boloi goba maleatlana”...

Ka a c.1250 phetolelo ya [puku ya paebele ya] “Eksota” baloi ke lereo le dirišwago go basadi ba Egepeta ba pelegišo bao ba pološago masea a bašemanyana a Baheberu...Hlalošo ye katološitšwego ya “kgale, befa, moyamobe le Mosadi wa lehloyo” e tšwa nakong ya mathomong a 15c...Boloi bo [dirišwa] gotšwa 1718; dirišwa go Bomaleatlana gotšwa go 1836.¹⁶

3.12 Go tšwa tshedimošong ya godimo, re ka tšea gore mareo “Wika” le “moloi” a na le dikamano tšeo di lomaganyago batho bao go bego go dumelwa gore ba na le bokgoni bja go diriša maatla a mehlolo ka maikemišetšo a bobbe. Se se laetša setlogo sa bothata ba bjale bjoo bo lebanego badirigatši ba lehono ba Wika. Leina leo Bawika ba le dirišago go ihlaloša le bodumedi bja bona bo na le setlogo sa kamano le ditiragatšo tša bobbe, histori yeo e thomilego go la Yuropa mme ya fetišetšwa mafelong a mangwe. Se sepelelanago le se e be e le tšwelela ya lereo “boloi” go hlaloša ditiragatšo ka moka goba ditumelo tšeo di bego di hlohleletšwa ke batho bao ba bego ba ikamanya le dilo tša mehlolo go dira dilo tša bobbe. Ka fao, boloi ka moo e kwešišitšwego e be e dirigatšwa tshwaraganyong ya Afrika ka bakoloni le barongwa, bao ba tlišitšego kwešišo ya bona ya boloi bjalo ka “kamano le matimone le Satane” ditumelong le ditiragatšo tšeo ba di bonego magareng ga ditšhaba tša setlogo setlogo.

3.13 Dikgopolo tša peleng tša Yuropa le koloni ya Amerika tša boloi di be di e hlaloša ka tshwaraganyo ya Bokresete bjo Hlwekilego, ka moo e lego gore boloi bo be bo bonwa bjalo ka “maatla a bobbe”.¹⁷ Bo be bo hlathollwa gare ga hlako ya ditumelo tša Bakresete batšutša malebana le bottle le bobbe. Ka fao, go diragatša boloi e be e le go tsena tumellanong le Satane, gore modiragatši a hwetša taolo ya maatla a bobbe le dilo bakeng sa go neela moya wa gagwe. Se se hlotše gore boloi bo bonwe bjalo ka Bosatane le ditiragatšo tše malebana. Bao ba belaelwago ka boloi ba be ka latofatšwe ka, mme ba

---

¹⁶ Online Etymology Dictionary (OED 2015)

¹⁷ Parrinder (1963) at 11.

otlelwa, go ba kgahlanong le tshepetšo ya maitshwaro a botse a bokresete. Poelo ebile koketšego ya boloi yeo e ilego ya tlala ko Yuropa mme ka morago koloning ya Amerika, e swaywa ke nyakišišo ya baloi, hlorišo, le dipolao tše šoro tša babelaelwa ba boloi. Ditiragalo tše di tutueditšwe ke sengwalwa sa Kramer le Sprenger, *Malleus Maleficarum*.¹⁸

3.14 Nako ya bogareng gantši e bitšwa “Mengwaga ya Bošoro” ka ge e na le ditumelwana le letšhogo, tše di hlotšwego ke Kereke bjalo ka bolaodi ba godimo ka nako yela. Efela, Tšošološo le Hlalošo, tumelwana di ile tša tlošwa ka go bewa bakeng ga tsebo ya mabaka le saense. Boloi bo ile ba amanyawa le tumelwana ya bomorago le go hloka tšwelopele tše di bego di le kgahlanong thwii le maikemišetšo phetošo le tšweletšo. Ka tlase ga ditutuetšo tša monagano wa Hlalošo, bakoni ba Yuropa bao ba bonego ditšo, ditumelo, le ditiragatšo tša dihlopha tša Afrika tša Setlogo ba be ba na le kgopolo ya maatla a Sehlopha a gore ditumelo tša mehlolo le ditiragatšo tša ditšo tša Afrika di be di swana le ditumelo tša Kgale tša boloi. Gammogo le tutuetšo ya baroongwa ba Bokresete, bao ba tšerwego ditumelo tša seAfrika tša setlogo bjalo ka tša matimone, kamanyo ya ditumelo tše le bobbe mafelelong di hlotše tirišo ya lereo le “boloi”, ka dihlalošo tša lona ka moka, ditšhabeng tša Afrika. Tiragatšo ye e tseneletše ge bakoloni ba lemoga gore maAfrika ka bontšhi ba be ba na le ditumelo tše itšego ka batho bao ba bego ba kgona go šomiša maatla a mehlolo – tumelo yeo e swanago le yeo e bego e thekgile ditumelo tša boloi tša Yuropa ya nako ya mengwaga ya bogareng.

3.15 Lefaseng la lehono, Wika e na le hlalošo ye itšego go badiragatši ba yona, bao ba nago le maikemišetšo a go lokiša dikgethollo tša bogologolo le dikgopolo kgahlanong le tsela ya tšona. Stein le Stein o hlaloša Wika bjalo ka “tumelo ye mpsha ya baditšhabo, e ra gore e bonwa bjalo ka tšošološo ya ditiragatšo tša bodumedi bja peleng ga Bakresete”.¹⁹ Mokgatlo wa lehono wa Wika go laetša gore o thomile mengwageng ya 1950, wo o tutueditšwego ke mošomo wa moantherepolotši Gerald Gardner, yo a boletšego gore mola Borithane, seo se bego se bonwa bjalo ka boloi e be e le bodumedi bja peleng ga Makresete. Morago ga go hwetša Sehlopha sa baloi (Bawika), Gardner o ba latetše mme ya ba moloi ka boyena. O be a dumela gore Sehlopha se sa baloi e be e le sona sa mafelelo sa tumelo ya kgale.²⁰

---

¹⁸ *The Witch's Hammer*, published in 1487.

¹⁹ Stein and Stein (2011) at 147.

²⁰ Ibid at 242.

3.16 Bawika ba bolela gore tumelo ya bona ga e kopane le tumišo ya satane goba Bosatane. Ga ba diriše maleatlana maleatlana bakeng sa bobbe, efela ba emela tše latolago – gore bomaleatlana bo swanetše go dirišetšwa tše lokilego. Wika “e sepelelana le hlago” mme e lebeletše seo se bitšwago boanimisi, tumelo ya gore enetši goba maatla a hwetšagala dilong ka moka.²¹ Ka tlwaelo, badiragatši ba diriša ditirelo go akaretšwa mmino, go bia, pono, le dilo tša tirišompe le taolo ya maatla a boanimisi. Maikemišetšo a maleatlana “gantši ke a bonalago me [a] ikemišeditše go thuša ka mathata a letšatši ka letšatši go swana le ditswalano, maphelo, tšhireletšo, tšhelete le thwalo”.²²

3.17 Wika e gona lefaseng ka bophara, gagolo mola Yuropa, Amerika Leboa le Afrika Borwa. Mo Afrika Borwa ke tumelo yeo e sa tlwaelegago ka ge e wela ka ntle ga ditumelo tša godimo. Bontšhi ba balatedi ba wika ba bona wika bjalo ka tumelo ya lehono yeo sepelelanago botse le tshwaraganyo le mathata a peleng. E na le khuetšo kudu go basadi ka ge e “hloka ditumelo tša kgethollo ya basadi le kgethollo ka kakaretšo”.²³ Efela, ntle le kgolo ya tlwaelego ya Wika le temogo ya yona ya semmušo mafelong a mangwe, badiragatši ba tšwelapele ka go lebanwa ke hlorišo.

3.18 Bothata bjoo Bawika ba lebanego le bona bo ka ditsela tše pedi. Sa mathomo, ba swanetše go šomana le tlamorago ya bogologolo ya kamanyo le “boloi”(hlalošo. ya boloi) le ditiragatšo tša bobbe, ka ge go tšweleditšwe ka godimo. Bawika ba bantšhi ba rata go ipitša baloi, ka ge lereo la mafelelo le na le hlalošo ye bohlokwa le dikamanyo. Go bona, ‘moloji’ e be e le lereo leo le bego le šomišwa ka go hloka toka go baditšhaba, baalafi le batho bao ba bego ba diragatša setšo sa kgale sa maleatlana wa batho ka kakaretšo. Go ipitša baloi go bonwa bjalo ka go tšea lereo le go netefatša bohwa bja bona.²⁴

3.19 Sa bobedi, Bawika ba swanetše go šomana le kamego magareng ga Wika le Bosatane yeo e dirwago ke batho ba bangwe ba go hloka tsebo. Kamanyo ye e ka ba ka lebaka la dilo tše di bonwago eke di a swana magareng ga ditiragatšo ba Wika le tša Bosatane. Go ya ka Stein le Stein, “Tirišo ya maleatlana ga e swane le ditiragatšo tša

---

²¹ Ibid at 147, 242

²² Ibid at 147.

²³ Ibid at 243.

²⁴ Ibid at 243.

bomaleatlana tša Wika. Efela, Balatedi ba bosatane ba nagana gore gore Bawika ke baitiriši ka ge ba diriša maleatlana wa bona dilong tše lokilego fela.”²⁵ Ka fao, le ge ditiragatšo tše dingwe di swana, hlohleletšo goba mohola wa ditiragatšo tše o farologantšha Wika go Bosatane. Efela, ntle le tsebo gotšwa go motho yo latelago ditumelo tše, batho ba ka ntle ba tla kopanya ba lebanwe ke mathata a go ya go ile a go laetša setšhaba gore ba hloka seatla ditiragatšong tša bobbe. Se gape se dira gore Bawika ba kgopišege bonolo ka lebaka la dikgethollo tše le swarompe ye sa lokago kgahlanong le bona.

ii) **Boloi ba Afrika**

3.20 Ditumelo le ditiragatšo tše amanywago le maleatlana le mehlolo ke kgale di le gona ditšhabeng tša Afrika. Tše di akaretša ditulo le ditiragatšo tše amanywago le tirišo ya maleatlana le mehlolo go hlola kotsi go bangwe. Efela, lereo le “boloi” ka phopholetšo le thomile go dirišwa ka lebaka la khutšo ya dikoloni.

3.21 Ka ge go hlalošitšwe ka godimo, mantšu “moloji”, “boloi” ebile le “ngakamoloji” di thomile Seisimaneng ya sekgale, mme tša tšea dihlošo tše rilego tshwaraganyo ya Yuropa. Ka lebaka la dikoloni, mareo a le dihlošo tša ona tša Yuropa di tšweleditšwe tshwaraganyong ya Afrika, ka Tebelelo ya bakoloni ba Yuropa ya ditumelo le ditiragatšo tša ditšhaba tša setlogo tša Afrika. Seo se hlotšwego mathata a molao le a mangwe a hlalošo ke tirišo ya mareo a Seisimane go bolelwa ka ditumelo le ditiragatšo tša setlogo sa Afrika.

3.22 Ka fao, mathata a bjale a go bopa hlalošo ya seo se bišwago “boloi” a hweditšwe dihlaholong le mareong(a Seisimane) a kgale a dikoloni. Le ge go hlokega tsela ya ntle le kgethohlakore le ya saense ya go hlahloba ditumelo le ditiragatšo tša mehlolo tša Afrika, dingwalwa tša antropolotši ga di phethagaletše hlalošo ya ethenokrafi le hlathollo ya magareng ga ditšo tše farologanego ya ditumelo le ditiragatšo tše dingwalwa tše di tla thuša go fahloša bakeng sa ka fao se se kwešišwago ka gona tshwaraganyong ya Afrika Borwa.

---

²⁵ Ibid at 226.

3.23 Moetapele yo tsebegago kudu wa dithuto tša boloi mo Afrika e be e le Evans-Pritchard, yoo mošomo wa gagwe wa khuetšo e be e le boitemogelo bja gagwe bja boloi gare ga Azande ya Sutane. Mošomo wa Evans-Pritchard o bile le khuetšo mašikeng a latelago a diantheropolotši tša Afrika, bao ba thušitšego go thoma dithuto tša boloi gare ga nyakišišo ya antheropolotši. Mathata a go diriša mareo a Yuropa le dikgopolo ditshwaraganyong tša Afrika e bonagetše pelenyana, bjalo ka ge dikgopolo tše ntši tša dithuto tša “ boloi” di be di fapafapana – gagolo ka lebaka la ditshwaraganyo tše fapafapanego tša setšo, tše di hlotšwego diponagalo tše fapafapanego. Mohlala, Evans-Pritchard, o hweditše gore Azande e be e farologanya magareng ga seo a bego a se bona bjalo ka boloi le tirišo ya mehlare. Le ge e le gore ka bobedi bja tšona di hlola karolo ya boloi ka kakaretšo, pharologanyo e be e le gore ge boloi ke tlhago mothong, tirišo ya mehlare ga se ya tlhago. Go be go na le kgopolo ya gore boloi botšwa mpeng ya motho, bo hlolwa ke “selo sa boloi” e le bojalefa bja lešika le lengwe go ya go le lengwe. E be e le selo se seo se bego se nea moloi maatla a gagwe. Maatla a a be a le a mohuta wa monagano, mme a ama bokgioni bja “go ja moya” wa motswasehlabelo.²⁶ Tirišo ya mehlare, ka pharologanyo, e be e le yeo e laolwago ka dilo tša ka ntle mme e le ya tiragatšo. E be e le tiragatšo ya ponagalo yeo e bego e akaretša tirišo le tirišompe ya dilo tša hlago, go swana le mehlare goba mpholo, tše di bego di sepelelana le tirišo ya tirelo le dineelo. Ka ge Evans-Pritchard a hlalošitše:

Azande ba dumela gore batho ba bangwe ke baloi mme le gore ba kgona go ka ba gobatša ka tsela ya hlago. Moloi ga a diragatše tirelo, ga a bolela seneelo mme a ga sware mehlare. Tiragatšo ya boloi le ya monagano. Ba[Azande] ba dumela gore baloi ba ka ba gobatša ka go dira bobbe ba maleatlana ka mehlare mebe. Azande ba farologanya botse magareng ga baloi le ba tirišo ya mehlare.²⁷

3.24 Gotšwa dihlošong tša godimo, motho a ka bona tharano tirišong ya mareo. Tshwaraganyong ya hlalošo ya Evans-Pritchard, lereo le “boloi” le na le dihlošo tše ntši. Ke lereokakaretšo leo le hlalošago tiragatšo ya monagano ya go ja moya gammogo le kgobatšo ya bangwe ka tirišo ya mehlare. Efela, ka boitemogelo bja Evans-Pritchard, ba Azande bo na le pharologanyo magareng ga moloi le tirišo ya mehlare. Ka fao, tirišo ya

---

²⁶ Evans-Pritchard (1937); Parrinder (1963) at 133.

²⁷ Evans-Pritchard (1937) at 21.

lereo la “batoi” ka kakaretšo e hloka nepagalo, ka ge e hloka pharologanyo ye kwagalago.

3.25 Reynolds o bone bothata ba mareo tirišong ya “batoi” goba “matoi” ge a swantšha dihlošo tša mareo a Seisimane le maleme a Barotse ba Rhodesia Leboa ya peleng (bjale Zambia).²⁸ Go ya ka Reynolds:

Lereo matoi [pl. batoi] le na le phetolelo ya tlwaelego...bjalo ka “matoi”. Se ke tahletšo, ka ge lereo la leleme le le akaretša “matoi” le “modiriši wa mehlare”. Ka bobbe bja bona go dumelwa gore ba kgona go gobatša bangwe ka maleatlana efela, le ge ba peleng ba na ge maatla a hlago a bobbe... ba latelago ba diriša maatla a hweditšwego, Dineelo le ditirelo goba mehlare...

3.26 Borweng bja Rhodesia bja peleng (bjale Zimbabwe), Crawford o hweditše kwešišo ye farologanego ya batoi magareng ga baShona. Go ya ka Crawford, “Tumelo go batoi ke teko ya batho ya go hlaloša le go kwešiša maatla mabe a hlago le madimambe bophelong. Mathomong, pharologanyo ya magareng ga batoi le tirišo ya mehlare ga e šomišwe tumelong ya Bashona...”.²⁹ Bashona ba bona batoi bjalo ka bao ba kgonago go diragatša batoi bja hlago mme le batoi ka mehlare. Efela, Bashona ba farologanye magareng ga matoi wa “nnete” le batoi ba bangwe bao ba fapafapanego: “Matoi wa “nnete” ke yena a kgonago go diragatša ditiragatšo tša hlago...[mme o hlalošwa bjalo ka]...motho yo swerwego ke memoyamebe ya badimo (mudzimu) goba moyamobe...yo tšwago ka ntle ga lelapa (*shave spirit*)”.³⁰ Go ya ka Crawford, pono ya Bashona ya batoi e farologane le yeo e hlalošitšwego ke Middleton le Winter, bao ba bolelwago gore le ge “batoi” bo hlaloša madimabe kakaretšo, “tirišo ya mehlare” e hlaloša madimabe a itšego.³¹ Crawford o boeletše gore batoi bo hlotše madimabe kakaretšo le a itšego ka bobedi bja ona, ka fao ba be ba hloka kgopolo ya tirišo ya mehlare.³² Batho bao ba lokilego go gobatša ba bangwe ka tirišo ya mehlare ba be ba sa bonwe bjalo ka batoi ba “nnete”, ka pharologanyo le bao ba rutilwego go diriša maatla a hlago.

---

²⁸ Reynolds (1963) at 14.

²⁹ Crawford (1967) at 73.

³⁰ Ibid at 74.

³¹ Middleton and Winter (1963) at pages 2-3.

³² Crawford (1967) at 75.

3.27 Borweng bja Afrika, baantheropolotši ba hweditše dihlatollo tša farologanego tša seo ba se bitšago boloi gare ga dihlopha tše fapafapanego. Bechuanaland ya peleng, Bashapera ba dirile pharologanyo magareng ga baloi ba bošego le badiriši ba mehlare ba mosegare, seo se swanago le seo se hweditšwego gare ga Baazande.³³ Ashton gape o farologantše magareng ga baloi le badiriši ba mehlare magareng ga Basuto –le ge e le gore go boga, baloi ba be ba na le kotsi ye kgethegilego ka lebaka la tumelo ya gore ba be ba kgona go swara memoya ya bahwi mme ba bafetola dipoko.³⁴ Balobedu ba profense ya Limpopo ba be ba tsejwa ka kgopolo ya gore baloi le badiriši mehlare ba bitšwa ka lereo le tee (*vuloi*), go laetša gore ga go pharologanyo magareng ga dilo tše tše pedi. Efela, Balobedu ba be ba diriša mareo netefatšo go laetša ge ba bolela ka boloi bja bošego (tshepelelano le pharologanyo ya monagano), mme le boloi bja mosegare (sepelelana le tirišo ya mehlare), ba mafelelo bjoo bo akareditšego tirišo ya mehlare go gobatša. Baloi ba bošego ba hweditše maatla a bona gotšwa go bomma bona, mola Baloi ba mosegare ba hweditše tsebo ye kgethegilego ya boloi. Baloi ba Bolobedu ba farologane le baloi gotšwa Azande; Tshwaraganyong ya bolobedu, baloi ga ba bonwe bjalo ka bao ba nago le dilo tša boloi.³⁵

c) Kgopolo swantšhanyo go boloi ba Yuro-Amerika le Afrika

3.28 Hlalošo ya ka godimo e laetša gore ditumelo le ditiragatšo tše malebana le maleatlana le mehlole ke kgale di le karolo ya ditšo tša ditšhaba tša Bodikela le Afrika. Efela, ditiragalo tše di bitšwago “boloi” di nna le go swana le dipharologano tše golo, ge motho a diswantšho le ditiragalo tše magareng ga ditshwaraganyo tša Bodikela le Afrika..

3.29 Se tee seo se swanago kudu magareng ga ditšhaba tša Bodikela le Afrika ke gore le nakong ya lehono, ditumelo le ditiragatšo tše malebana le boloi di sa hwetšagala ditshwaraganyong ka bobedi bja tšona. Efela, Ditlha tša histori le lehono di bile le khuetšo ye farologanego ditumelong tše. Tshwaraganyong ya Bodikela, go tloga nakong ye fetilego, boloi bo amanywa le batho bao go bego go dumelwa gore ba na le bokgoni ba go

---

³³ Schapera (1937).

³⁴ Ashton (1952).

³⁵ Krige and Krige (1943).

diriša maatla a hlago le mehlolo, gagolo bakeng sa mehola mebe. Efela, kgolo ya kaonafatšo le go nea mabaka di fokoditše ditumelo tša boloi, mme tša thoma go bonwa bjalo ka ditumelo tša bomorago le thibelo ya tšwelopele. Ntle le se, ditumelo tša boloi di sa hwetšagala ditšhabeng tša Bodikela mme di bonagetše botse tumelong ya bjale yeo e tsejwago bjalo ka Bowika.

3.30 Tshwaraganyong ya lehono, tumelo ya Baditšhaba yeo e sa tlwaelegago yeo e ka akaretšwago go seo se bitšwago tshepetšo ya Ngwaga Mofsa. Ka ge go hlalošitšwe peleng, maikemišetšo kgolo a Bowika ke go tloša dikamanyo mpe le Bosatane tša bogologolo tša tumelo ye, ka go gatelela tumišo ya hlago, mme le go fetoša ditumelo tše tshwaraganyong ya dilo tša lehono. Ditšhabeng tša Bodikela, ebile le go tšeo di tlihabologago bjalo ka Afrika Borwa, Wika e diragatšwa ke bonnyenyane bja balatedi.

3.31 Le ge Wika e bonwa bjalo ka tumelo ya go latelwa ke palo ye nnyenyane ya batho, tshwaraganyong ya Afrika, ditumelo le ditiragatšo di biditšwe boloi gotšwa karolong ya hlago ya khosemolotši le ditumelo tša ditšo ka moka. Se e be e le seemo sa peleng³⁶ mme e sa le kgonagalo tshwaraganyong ya bjale ya morago ga dikoloni.³⁷ Ditikologong tše, boloi ke taba yeo e sa efogegego bophelong, mme batho goba malapa a tšea magato a bonagalago gare ga dihlongwa tše dumeletšwego tša ditšo go phema go ba batswasehlabele bakeng sa bao go dumelwago gore ba diriša maleatlana go hlola kotsi. Ka fao boloi bo ga bo nonwe bjalo ka bodumedi bja ka thoko goba tumelwana, efela bo bonwa bjalo ka tšhošetšo ya nnete le sehlola madimabe ao a sa hlalošegego, Malwetši, goba lehu. Go swana le ditšhabeng tša peleng tša Bodikela, Ditšhaba tša Afrika di dumela gore batho bao ba bitšwago “baloi” goba “badiriša mehlare” (go ya tshwaraganyo) ba ka gobatša ba bangwe ka tirišo ya bobbe goba seo se bitšwago *black magic*, goba ka tirišo ya mehlare. Tša mathomo di akaretša tirišo ya dilo tša boloi goba ditlwaedi tšeo go belaelwago gore baloi ba ka di romela go batswasehlabele. Tša mafelelo (mehlare) di ka dirišwa go ješa motswasehlabele mpholo dijong goba senweng.³⁸ Le ge tše e le dikgopolo tše nabilego, go na le dipharologanyo tše itšego tše tsebagalago ditumelong magareng ga ditšo tše fapafapanego.

---

³⁶ See for example Evans-Pritchard (1937); Parrinder (1963); Middleton and Winter (1963); Pauw (1975).

³⁷ See Bond and Ciekawy (2001); Geschiere (1997); Niehaus (1997); Petrus (2009)

³⁸ Petrus (2009) at 130.

3.32 Boloji bo be bo tsentswe tshwaraganyong ya tlhako ya Bokresete bja Judaeo Yuropeng ya peleng ga kaonanfatšo. Tšhomišo ya lereo la boloi e thomile ditumelwaneng tša Afrika ge Bakresete ba fihla mo Afrika. Ka koketšego ya Dikereke tša Afrika tše Ikemetšego (AICs), baloi bo thomile go amanywa le Bosatane go swana le seo se diregilego mathomong a dikoloni tša Yuropa le Amerika. Dikereke tša Motheo tša Yuropa tša Bakresete di lekile go tloša ditumelo tša boloi – bjalo ka ge di hlalošitšwe ke barongwa ba bakresete – ka go di bona bjalo ka ditumelwana fela, gagolo ka tirišo ya thuto ya bokoloni bodikela. Efela, AIC e hlohleleditše ditumelo tša boloi ka go difetošetša tshwaraganyong ya bokresete, mme le ka go phethagaletša mekgwa ya bokresete go šomana le tšona.³⁹ Dikereke tša motheo tša bakresete di be di latela tsela yeo e hlohleleditšwego ke pono ya bokoloni ya enthenosentriki ya boloi bja Afrika bjalo ka yeo e sa kaonafalago ebile e le ya bomorago. Ka fao, pono ye tumilego ye ya boloi bja Afrika e tsentswe molaong wa dikoloning tše ntši tša Afrika, mme e tšwetšepele ka go tutuetša dipono tša molao tša boloi go fihlela lehono.

2 Hlalošo ya boloi

3.33 Karolo ye e tla fetleka mme e hlaloše dihlošo tšeo di lego gona tša boloi, e laetša tsela yeo ditshwaraganyo tše itšego boloying di kwešišwago e ka ama kwešiša le hlathollo ya taba ye.

3.34 Ka ge go bonwe hlalošong ya godimo ya tshwaraganyo ya bogologolo, setlogo sa tirišo ya lereo “boloi” tshwaraganyong ya Afrika se phethagaleditše dipeelano bakeng sa mathata a tshwaraganyo ao a hwetšagalago lereong, ao a hlotšwego hlokego ya go sekaseka molao wa bjale. Bakeng sa go laetša mathata ao, go na le hlokego ya go lebelela mokgwa woo molao wa dikoloni o hlathollotšego boloi mme le gore dihlatollo tšeo di bane le tlamorago efe.

3.35 Diteko tša dikoloni go gapeletša kwešišo ya Yuropa ya boloi ditikologong tša Afrika e hlotše tšweletšo ya molao wo ikemišeditšego go gatelela le go fediša ditumelo le

---

³⁹ Osei (2003); Petrus (2009) at 131.

ditiragatšo tšeo bolaodi bja dikoloni le bahlamamolao ba diamantšego le boloi. Khuetšo ya Tsebo e tseneletše kgopolo yeo e thekgilego molao, ka ge go be go bonwa gore ditumelo tša Afrika boloying di hloka kwešišego. Go ya ka,⁴⁰ “ Bayuropa, ba be ba bona boloi bjalo ka tumelwana... [mme e se] selo seo se hlomphegago.” Ka fao, Bayuropa ba hweditše gore batho ba Afrika ba bona boloi bjalo ka selo sa nnete mme ba be ba ikemišeditše go tšea magato a fapafapanego go itšhireletša tšhošetšong yeo e tšweletšago ke boloi, bakoloni ba phile maikarabelo a go gatelela le go “fediša” ditumelo tše. Ka fao, melao ye fapafapanego e hlangwe go gatelela ditumelo tša boloi. Bakeng sa go hlola dikoloni tše difsa ka mokgwa woo o tšweletšago kua Yuropa, bakoloni ba be ba dumela gore go na le hlokego ya go fediša le go hlohleletša go ba kgahlanong le ditumelo le ditiragatšo “tša go hloka monagano”. Ka fao, maitshwaro le dikgopolo tša tša Yuropa di dirišitšwe bjalo ka motheo wa go dira ditumelo le ditiragatšo tša setlogo tša Afrika Bosenyi. Ka lebaka la hlokomologo le go hloka kwešiša, bolaodi bja dikoloni ba ile ba ikemišetša go tloša molaong tiragatšo efe goba efe goba tumelo yeo e bego e le malebana le mehlolo. Go efoga tshepetšo ye, barongwa ba sekoloni ba be ba swanetše go fetšetša batho ba setlo go sekreste mme le go ba hlohleletša go kgaoganya le bontšhi bja, goba tšohle, ditumelo tša bona tša Setšo sa Afrika. Gantši tsela ya tumelo ya Afrika e be e fetelela go boloi mme e akaretša dilo tše dingwe, go swana le tumišo ya badimo le ketelo ya baalafi ba setšo.

3.36 Molao wa Boloi mo Afrika Borwa le Rhodešia Leboa ya peleng o laeditše go swana le dikgopolo tša Yuropa boloying, le gore Yuropa e bona bosenyi bjo malebana le boloi bjalo ka eng. Karolo 1 (d) ya WSA⁴¹ e laeditšwe gore “Motho ofe goba ofe yoo a ... bolelago tsebo ya boloi, goba tirišo ya ditšhamo ... o tla bonwa molato mme a hwetša kotlo ya tšhotšhišo... moo molatofatšwa a bonwago ka tlwaelo goba seemo sa ngaka ya moloi goba monyakišiši wa baloi...”. Mantšu a a be a swana le ao a hweditšwego go Taelo ya Boloi ya Rhodešia Leboa,⁴² yeo e laeditšwego gore “Mang goba mang yoo a tlogo ka bohlatse, a tla hwetšwago ka tlwaelo goba profešene, gore ke ngaka moloi goba

---

⁴⁰ Reynolds (1963) at xi.

⁴¹ The provisions of the Act are dealt with in detail in Chapter 4 below.

⁴² No 31 of 1952.

monyakišiši wa baloi o tla bonwa molato mme a tšhotšhiswa...”.⁴³ Bothata ke gore melaong ye mebedi, ga go pharologano magareng ga badiragatši ba maleatlana le “lokilego” (boitshepo, ba tša bošunkwane, le baalafi ba setšo ka kakaretšo) mme le bao go dumelwago gore ba diragatša *black magic* goba maleatlana wa bobbe (bao bayurope ba ba bitšago baloi). Ba molao bakoloni ba biditše batho bohle bao ba boletšego tsebo ya mehlole goba maleatlana bjalo ka badiragatši ba boloi. Gape, WSA le Ditaelo tša Boloi di fedišitše tiragatšo ya ketelo ya baalafi ba setšo, bao gape bakoloni ba ba biditšego ka fošagalo banyakišiši ba boloi goba bahwetši ba boloi. Karolo 1 (c) ya WSA e tšweletša gore “Motho ofe goba ofe yoo a... thwalago goba hwetšago ngaka efe goba efe ya boloi, monyakišiši wa boloi goba motho ofe goba ofe go nea leina goba go laetša motho ofe goba ofe bjalo ka moloi...o tla bonwa molato...”. Ka fao, Ditaelo tša Boloi di laeditšwe gore “mang le mang yo a thwalago goba a hwetšago motho go nea leina la motho gore ke moloi [goba] go mo eletša ka morero ofe goba ofe ... ka tsela ya boloi goba tsela yeo e sego ya hlago o tla [bonwa] molato...”.⁴⁴ Ka fao, e dirilwe molato gore batho ba Afrika ba diriše ditsela tša bona tla setlwaedi go hwetša dihlahlošo bakeng sa bomadimabe, Malwetši goba lehu.

3.37 Kwešišo ya boyurope ya boloi go WSA e bile le tlamorago mpe ditikologong tša Afrika, ye nngwe ya tšona e le koketšego ya bosenyi bjo malebana le boloi mo nageng ye. Go dira kalafo ya setšo le tiragatšo ya go etela baalafi ba setšo bosenyi e ganeditše batho ba Afrika mokgwa wa tharollo, mme o hlokomologile tema ye bohlokwa ya sehlongwa sa kalafo ya setšo ditšhabeng sa setlogo.

3.38 Gape, tirišo ya lereo le “ngaka ya baloi” le hlola bothata. Baalafi ba setšo ba šomana le bolwetši bao go dumelwago gore ba angwa ke maleatlana bobbe, efela gape ba hwetša malwetši le go thuša balwetši bakeng sa dihlole Malwetši le madimabe. Go bitša baalafi ba setšo “dingaka tša boloi” ke go hlokomologa ditirelo tše fapafapanego le mešomo yeo moaalafi a e dirago setšhabeng sa gagwe. Molao o paletšwe ke go lemoga tema ye lokilego yeo baitshepi le ba mešunkwane ba e ralokago, eseng fela bjalo ka bašireletši ba ditikologo tša bona efela banamodi magareng ga lefase la semoya le lefase la batho.

---

⁴³ Reynolds (1963) at 166.

⁴⁴ Reynolds (1963) at 167.

Go dira bosenyi ga tiragatšo ya go etela moalafi wa setšo go thibetše batho ba Afrika go diriša mokgwa wa peleng wo dumeletšwego bakeng sa go šomana le madimabe. Gape go tletše hlathollo ya gore molao o be o šireletša badiragatši ba maleatlana mobe. Ka lebaka leo, batho ba bantšhi ba thomile go šomana le badiragatši bao ba belaelwago tirišong ya maleatlana mobe thwii. Se se okeditše bošoro kgahlanong le bao ba bitšwago baloi ba belaelwago ditšhabeng tše ntšhi.

3.39 Taba yeo e nago le seabe mathateng go WSA ke tumelo ya go ba gona ga maleatlana le maatla a amanego le se. Gare ga tshwaraganyo ya batho bao ba bolelwago Sethosa go la Kapa Bophirima, pelaelo ya maatla a maleatlana e laetša tharagano ya hlalošo ya gore naa motho ke modiragatši wa maleatlana ya “bobe” goba “bobotse”. *isangoma* (moitshepo) le *ixhwele* (wa mošunkwane) gantšhi ba bonwa bjalo ka badiragatši ba lokilego, ka pharologano le *igqwirha* goba *umthakhathi* (o hlathollwa bjalo ka “moloji”). Efela, Mathosa gape a dumela gore baitshepi le ba mešunkwane ba ka laola maatla a swanago le tsebo bjalo ka ao a dirišwago ke badiragatši ba maleatlana mobe. Ka fao kgopolo ya gare ga batho bao ba bolelago Sethosa ke gore ge motho a na le tsebo ya boloi, a ka tsenela ditiragatšo tša boloi. Ka mantšu a mangwe, baalafi ba setšo ba ka bona ditlamorago tla maleatlana ge fela e le gore ba na le tsebo yeo e tseneletšego ka ona. Ka fao baalafi ba setšo, le ge e le gore ba bohlokwa kudu tikologong, ke batho bao ba hlokago netefatšo kudu. Bonneteng, pharologano magareng ga badiragatši ba maleatlana ya bobotse le bobe e hwetšagala maikemišetšong goba lebakeng la modiragatši. Bao ba dirišago tsebo ya bona ya maleatlana go thuša goba go fodiša gantšhi ba bonwa bjalo ka dingaka tša setšo, mme bao ba dirišago tsebo ya bona ya se go hlola kotsi ba bonwa bjalo ka badiragatši ba maleatlana mobe. Maleatlana ka bo ona o bogareng, mme o laolwa ke batho bakeng sa dikholego tše lokilego goba mehola ya bobe. Dipharologanyo tše, le seemo sa go hloka netefatšo sa baalafi ba setšo, ga se tša eleletšwa mokgweng woo “boloi” bo hlalošitšwego molaong wa bakoloni.⁴⁵

3.40 Bothata bo bongwe ba hlalošo bo hwetšagala go WSA malebana le bothata ba go laela gore ke mang “moloji”, gagolo seemong sa ge go na le ditatofatšo le ditatofatšo gape

---

⁴⁵ A case in point is the provision in section 1 (d) of the WSA which criminalises traditional healing. The prohibition on traditional healing does not take into account the value that these healers add to their communities, especially because they deal with a variety of issues other than just witchcraft.

tša boloi. Mohlala, makgetlong a mangwe modirelwa yoo a iponago bjalo ka motswasehlabelo wa boloi bja o mongwe a ka kgonela moalafi wa setšo go phethagatša maleatlana ya tšhireletšo boloying bjo latofatšwago. Ge moloi yo latofatšwago wa mathomo a ka lwala goba a raga lepai, go na le kgonagalo ya gore motswalani wa mohu a ka latofatša, gammogo le modirelwa, ka boloi. Wa leloko la mohu, ka tefetšo a ka rerišana le moalafi wa setšo go bušeša boloi ba modirelwa wa mathomo. Magareng ga batho bao ba bolelwago Sethosa ba Mpondoland, bošoro ba tefetšo bo sepelelanago le ditatofatšo le ditatofatšo phetišetšo tša boloi le dipolao tša boloi e be e le tiragalo ye tlwaelegilego monakong ya bogareng bja di 1990. Dinyakišišo go Mpondoland di laeditšwe gore mafelo a go swana le Tsolo a be a aroganywa ka bošoro bja dikarolo, tšeo di bego di hlolwa ke bohodu ba dithoto le ditatofatšo le ditatofatšo tša tefetšo tša boloi. Makgetlong a, go hlalošwa bjang gore “moloi” ke mang? Tharagano ye e ka tšwa e hlotše dikakaretšo tšeo di tšwelelago go WSA, efe dikakaretšo ka botšona di hlotše mathata a mantšhi go feta ao di a rarabolotšego.⁴⁶ Ka fao, bohlokwa ba hlokego ya hlalošo ye kwagalago ya boloi bo tšwelela ge go šomanwa le bothata bjo malebana bja gore “mosenyi” wa nnete ke mang.

3.41 Go hlaloša, ka 2007 ko Mpumalanga, Mosadi wa mengwaga ye masometshela o latofaditšwe ka gore o loyile ngwana yo a ipolayilego. Maphodiša a swere mme a latofatša basadi ba ba bedi, go ya ka WSA, ka lebaka la go latofatša Mosadi mogolo. Efela, “mmelaelwa” o ile a dumela gore o dirišitšwe boloi go hlola lehu la ngwana yoo. Bothata bja go tšweletša gore mosenyi ke mang tabeng ye e tšweleditšwe diswayaswayong tšeo di dirilwego ke bahlankedi bao ba swerwego:

[Re] swere basadi ba ba bedi ka lebaka la go dira ditatofatšo tša go hloka netefatšo. Mme gwa tšwelela gore basadi bao ba swerwego ba hloka molato. Naa re tlile go tšhotšhiša Mosadi wa dingwaga tše lesometshela ka tsela efe? Re tla molatofatšwa ka eng? Maphodisa a tlamegile go [mo] šireletša. Re ka se dumelele motho go itšeela molao diatleng.⁴⁷

---

⁴⁶ Petrus (2009) at 134-135.

⁴⁷ Petrus (2009) at 135.

3.42 Koketšo ya bošoro bjo malebana le boloi mo nakong ya di1990 bo ka hlathollwa bjalo bjalo ka phetolo ka ditšhaba tša Afrika go ganetša WSA. Go tšwa ponong ya Afrika, WSA e dirišitšwe dihlošo tša dikoni – mme ka morago tša nako ya kgethollo– tša “boloi” tšeo di lego kgahlanong le maemo a boloi bjo bo hlalošwago ka seAfrika ka moo bo lego ka gona. Ka fao go ka bolelwa gore bošoro kgahlanong le “baloi” bao ba belaelwago, mo nakong ye fetilego le lehono, ke phetolo ya mokgwa wa bothata woo molao o šomanago le boloi.

3.43 Go sa setšwe diteko tše fetilego tša go šomana le dihlošo molaong, go swana le tšeo di hlalošitšwego ke mmušo wa prefense wa Mpumalanga ka 2007, Mathata a hlathollo a sa le gona. Mmušo wa profense wa Mpumalanga o šišintše Molaokakanywa wa Kgatelelo ya Boloi ka teko ya go fokotša bošoro bjo sepelelanago le boloi mo profenseng. Efela, tšhišinyo ye latetšego ya Molaokakanywa, SAPRA e tšweleditšwe ngongorego ya yona ka lebaka la gore Molaokakanya o kgetholla batho bao ba ipitšago baloi. Bjalo ka ge Damon Leff a laeditše setšhabeng, Molaokakanywa wa [Boloi wa Mpumalanga] o ikemišeditše go gatelela boloi mme o tla iša batho bao ba ipitšago baloi kgolegong ka phopoletšo bosenyi ba go hloka nyakišišo. ⁴⁸ Ka phetolo go swayaswayo ya Leff, Petrus (2007) o hlalošitšwe kuranteng ya *The Herald* gore –

[L]jereo le “boloi” le hlaloša dilo tše ntšhi tše fapafapanego go batho ba bantši. Dipharologano tša dipono tša boloi di sepelelana le dipharologanyo tshwaraganyong . Tshwaraganyo ya Bawika, boloi bo bonwa bjalo ka selo se lokilego ka ge baloi e le badiragatši ba maleatlana o “mošweu” goba wo lokilego...[Efela], Tshwaraganyong ya Afrika, boloi bo bonwa bjalo ka selo seo se sa lokago ka ge baloi ba bonwa bjalo ka badiragatši ba “*black magic*” goba maleatlana mobe...⁴⁹

Ka mantšu a mangwe, go ya ka kgopolo ya SAPRA, Molaokakanywa o be o le tšweletšo ya mathata a mengwaga ye makgolo ye fetilego yeo e bego e ama Bawika (ka ge go tšweleditšwe peleng).Efela, tshwaraganyong ya Afrika Borwa, ga se fela seemo sa bawika seo se swanetšego go eleletšwa, ka ge pono ya Afrika e tšea ye farologanego go “boloi”, mme le yona e swanetše go eleletšwa.

---

⁴⁸ Quoted in Petrus (2009) at 137).

⁴⁹ Quoted in Petrus (2009) at 137.

3.44 Go sa setšwe diteko tša go hlaloša “boloi” tše hlalošitšwego ka godimo, ba bangwe le bona ba tšenetše lefelo le. Tebbe o šišinya gore “boloi ke tiragatšo ya go diriša maatla a mehlolo go dira bobbe, go gobatša ba bangwe goba go ithuša ka go gataka ba bangwe.”⁵⁰ Mongwadi yo o tšwelapele ka go hlaloša “moloji”, e lego “motho yo dirišago maatla a mehlolo bakeng sa mehola mebe.”⁵¹ Kgatišong ye nngwe, mongwadi yo o hlaloša boloi bjalo ka “tiragatšo ya tirišo ya sepheri ya maatla a mehlolo bakeng sa bobbe – go gobatša batho goba go thuša batho goba go ithuša ka go gobatša ba bangwe.”⁵²

3.45 Ga go bakgathatema bao ba rometšwego diphetolo tokomaneng bao ba dirilego ditšhišinyo bakeng sa keeletšo ya gore boloi bo swanetše go hlalošwa ka tsela efe. Ba bangwe ga se ba nea mabaka a gore ke ka eng ba hloka maikemišetšo a go nea hlalošo tšhišinyo. Ba bangwe ba neile mabaka a gore ke ka eng go sa swanela go ba le hlalošo ya boloi. CGE, le ge e sa iteke go nea hlalošo ya boloi, e šišintše gore hlalošo e swanetše go farologanya magareng ga boloi bjo lokilego le bja bobbe. Ngaka Wallace o šišinya gore go ka se be le hlalošo ya boloi, ka ge bo na le dihlošo tše ntšhi ditšhabeng tše ntšhi.

C Boloi go Afrika Borwa ya lehono

3.46 Bjalo ka ge go hlalošitšwe karolong ya ka godimo tshwaraganyong ya bogologolo, ditiragatšo tša boloi di bile gona ka bontšhi ditikologong le setšhabeng ka bophara mengwageng ye mentši. Mathata ao a lebanego ditumelo tša boloi goba tiragatšo, bjalo ka ge di diragatše ditšhabeng mo nakong ye fetilego, di sa diragala le lehono mo Afrika Borwa.

3.47 Kgopelo ya dinyakišišo tša bjale le dithomelo tše dirilwego ke mekgatlo ye fapafapanego gape di re gopotša gore Ditaba tša boloi le/goba ditiragatšo tše kotsi tša boloi di sa hwetšagala setšhabeng sa rena. Gape go a bonagala dithomelong tše dirilwego go SALRC, ka bakgopedi ba dinyakišišo le bakgathatema gotšwa ka ntle, gore ditshwaraganyo tše fapafapanego tše gare ga tšona boloi bo swanetšego go kwešišwa,

---

⁵⁰ Tebbe in Bennett *Traditional African Religions* 160-161.

⁵¹ Ibid

⁵² Tebbe ‘Witchcraft and Statecraft’ (2007), 190.

gape le dikgolofelo tše ntši tše dihlopha di nago le tšona bakeng sa poelo ya dinyakišišo tše. Se bohlokwa go SALRC ke go se lebale batho bao ba amegago kudu ke bošoro bjo, ka maina basadi le bana ditikologong.

3.48 Tokomane ya morero e hlalošitšwe molao wa melato moo ditiragatšo tše kotsi tša boloi di tšweleditšwego, mme le gore dikgorotsheko di šomana ka tsela efe le melato yeo. Tokomane ya merero gape e laeditše Ditaba, gotšwa dikuranteng tša letšatši ka letšatši, ka ga ditiragalo tše amanego le boloi. Tše ga se di fokotšege, go tloga phethagatšong ya tokomane ye, ditaba tše malebana le boloi di tšwetšepele diphatlalatšing. Ditiragatšo tše malebana le boloi tše begwago diphatlalatšing ga di tšweletšwe mafelong a Thutafase a rilegoi, efela di tšweletšwa diprofenseng tše ntšhi mo Afrika Borwa.

3.49 Ka 2013 go be go na le dipego tše ntšhi diphatlalatšing ka ga melato ye malebana le boloi yeo dikgorotsheko diprofenseng tše fapafapanego di bego di swanetše go šomana le yona. Go la Kapa Bohlabela, Kgorotsheko ya Selete go la Willowvale e tšhotšhišitše molatofatšwa nako ya mengwaga ye lesomehlano kgolegong. O be a latofaditšwe ka go bolaya Mosadi wa mengwaga ye 44 yoo a molatofaditšego ka boloi, ka go mo gobatša ka lepara go fihlela a hlokofala.⁵³ Go la Mpumalanga, kgorotsheko ya Nelspruit e šomane le molato wa polao, moo mohu a bego a tšerwe gotšwa pareng mo mosong. Go bolelwa gore mohu o bolayilwe ka koloying yeo a bego a tšhabišwa ka yona, mme le lengwe la marete a gagwe, dihloko, karolo ya bjooko le maoto di kgaotšwe. Go bolelwa gore se se dirilwe go tiiša dikgwebo tša yo mongwe wa balatofatšwa.⁵⁴ Kgorotsheko ya Godimo ya Limpopo, Kgorotsheko ya godimo e neile kotlo ya bophelo go ya ka banna ba ba bedi bao ba tšweletšago bakeng sa polao ya muti. Balatofatšwa ba be ba latofatšwa ka polayo ya monna yo monnyenyane, yoo mapele a gagwe a kgaotšwego. Go bolelwa gore ba lekile go rekiša mapele a go sangoma yeo e gannego mme a ba bega maphodiseng.⁵⁵ Go la KwaZulu Natal, Kgorotsheko ya Godimo ya Pietermaritzburg e šomana le molato moo banna ba bararo ba bego ba bolayile basadi ba ba bedi ka go ba betha ka ge ba be ba belayelwa gore ba diragatša boloi. Basadi ba hweditše dikgobalo tše šoro; dihlogo tša bona di bethilwe ka noto yeo e butšego legata, mme dikgobatšo tše dingwe di hlotšwe ka lepara le lerumo. Kgorotsheko go begwa gore e neile kotlo ya mengwaga ye 20 go

---

⁵³ News24 "Man sentenced 15 years for murder." 15 January 2015. Web

⁵⁴ Independent online 'Four in the dock for 2009 muti murder.' 14 August 2014. Web

⁵⁵ Independent Online "Life terms for Limpopo Muti Killers." 14 August 2013. Web

molatofatšwa yo mongwe le yo mongwe. Moahlodi molatong woo o boeletše gore mo Afrika Borwa ya lehono, tumelo ya motho ka boyena boloying ga se lebaka la polao.⁵⁶

3.50 ka 2014, dipego tša diphatlatšhi di tšwetšepele ka go tšweletša ditiragalo tša bošoro bja boloi le melato ye malebana le boloi diprofenseng tše farologanego. Kua Mpumalanga, mosetsana wa mengwaga ye tshela o bolayilwe ke Mosadi yoo mmagwe a bego a mo kgopetše gore a mohlokomele. Ge mmagwe a boa, mohlokamedi wa ngwana o boditše mmagwe gore ga a tsebe gore ngwana o kae, mme le gore o be a na le boikgopolelo bja gore ngwana o na le tatagwe morago ga go se mohwetše. Ge merero o begwa go hlogo mme hlogo e botšiša mohlokamedi wa ngwana gore ngwana o kae, phetolo ya gagwe e be e le gore ga se a bolaya ngwana. Mmele wa mosetsana wo o hweditšwe ke badudi mo thoko ga noka, mme mmele wa gagwe o kgaotšwe. Go boletšwe gore maikemišetšo a polao e be e le go diriša ditho tša mmele wa gagwe go dira muti. Kgorotsheko e neile kotlo ya bophelo ka moka kgolegong go molatofatšwa.⁵⁷ Go la Gauteng, Mamelodi (lekeišene le kantle ga Pretoria), monna o latofaditšwe ka go bolaya Mosadi wa gagwe ka ge go be go boletšwe gore o fetogile selo sa go swana le noga ye kgolo yeo e bego e tla mo gobatša. Moahlodi yoo a bego a theeditše molato ga se a amogela tšhireletšo ye; mme o bonwe molato wa polao a hwetša dikotlo tše tharo tša bophelo ka moka kgolegong. Moahlodi o ganeditše tšhireletšo ya molatofatšwa ya gore boloi e be e le sehlohleletšhi sa bosenyi.⁵⁸ Go la Kapa Bodikela, Kgorotsheko ya godimo e šomana le phedišo ya lenyalo magareng ga Tona ya Kabinete yeo e latofaditšego Mosadi wa gagwe ka boloi. O hlalošitšwe gore o be a na le kamano le Mosadi yo mongwe, ka ge morago ga mengwaga ye senyane ya lenyalo, mosadi wa gagwe o be a amega boloying mme o hlotše gore ditiragatšo tša boloi lapeng la bona. O latofaditše Mosadi wa gagwe ka go iša tše dingwe tša diaparo tša gagwe go sangoma mme le go kgopela mohlokamedi wa bona wa ngwana go tshela dilo dijong tša gagwe. Go sa setšwe ditatofatšo tša boloi, kgorotsheko e dumeletšwe phedišo ya lenyalo.⁵⁹

---

⁵⁶ Independent Online 'Witch' killers get 20 year jail terms.' 17 October 2013. Web

⁵⁷ Independent online 'Child's muti killers get life sentences.' 7 March 2014. Web.

⁵⁸ Independent online 'Father who killed 'witch' wife gets life. 9 April 2014. Web.

⁵⁹ TimesLive 'Senior Cabinet Minister granted divorce, accuses ex-wife of using witchcraft.' 2 June 2014. Web.

3.51 ka 2015, go be go na le ditaba tše dingwe tše malebana le boloi diphatlatšing. Profenseng ya Leboa Bodikela, go kgopetšwe thušo ya maphodisa ge maloko a setšhaba a tšhumile ngwao wa moalafi wa setšo ka lebaka la tumelo ya gore o be a šoma le basadi ba babedi bao ba bego ba latofatšwe ka boloi, Basadi ba babedi, yo mogwe wa bona o be a na le Tswalano le moalafi wa setšo, ba be ba phamotše ngwana wa kgwedi legaeng la gagwe. Molato kgahlanong le basadi ba babedi o ile ya fedišwa ka ge ba bušeditše ngwana. Dinyakišišo tša molato di tšwetšepele, mme kgorotshoko e tšwetšepele ka molato wa tšhumo le tlhaselo ka maikemišetšo ya kgobatšo ye gaketšego.⁶⁰

1 Boloi le ditikologo tša setlogo

3.52 Diphatlatšišo di a bega karolong ya ka godimo, tiragatšo le kwešišo ya boloi gare ga ditikologo tša setlogo mo Afrika Borwa. Dipego tša diphatlatšišo gape di laetša kamano magareng ga boloi le bokgoni bja go šomiša maatla a mehlolo go hlola kotsi nathong le dithotong tša bona. Ntle le dipego tša diphatlatšišo, pono e atilego ke gore batho ba bantšhi bao ba latofatšwago ka boloi ke basadi bagolo,⁶¹ mme basenyi ba bošoro bjo sepelelanago le boloi ke banna ba bannyenyane. Batho ba dumelwa gore ba na le kamano boloying ka lebaka la mona le lehufa.⁶²

3.53 Batho bao ba latofatšwago ka tiragatšo ya boloi gantšhi ke bagolo (gagolo basadi), efela go na le ditiragalo moo batho ba ba nnyenyane ba latofaditšwego.⁶³ Batho gantšhi ba latofatšwa ka lebaka la gore go dumelwa gore ba dirišitšwe boloi go kaonafatša mamemo a bona.⁶⁴

---

⁶⁰ Independent online 'North West witchcraft case withdrawn.' 2 April 2015. Web.

⁶¹ Van Wyk 2004 HTS 1210.

⁶² Van Wyk 2004 HTS 1215.

⁶³ Tebbe in Bennett *Traditional African Religions* 163.

⁶⁴ Ibid 164.

3.54 Ge ba lebane le boloi, batho gantšhi ba etela ba mešunkwane, baitshepi le baalafi ba setšo, go itefišetša madimabeng goba go tloša senyama le go fediša boloi.⁶⁵ Tsela ye nngwe yeo ditikologo di itefešetago boloying ke ka go tšea molao diatleng tša tšona. Makgetlong a, batho bao ba angwago ke kotsi yeo e hloiwago ke baloi ba ba belaelwago ba ka itefešetša, ka bobona goba bjalo ka setšhaba, ka go bolaya goba go tšhuma baloi bao ba belaelwago goba ka go ba thibela meetseng ya bona. Nyakišišo yeo e dirilwego ka 2009 e laeditše gore bošoro bjo bo tlwaelegilego kgahlanong le batho bao ba belaelwago ka boloi e be e le tshenyo ya thoto, e latelwa ke go tlošwa setšhabeng ka kgagpeletšo.⁶⁶

3.55 Taba ye nngwe ye šoro yeo e tumilego ditikologong tša setlogo ke dipolao tša muti. Se se hlotše gore Tona ya Basadi, Bana le Digole e kgopele Khomišene go dira dinyakaišišo tša dipolao tše. Dipolao tša muti di akaretša polao ya motswasehlabele, morago ga moo ditho tša mmele di dirišetšwa mehlare ya setšo, yeo gantšhi e tsetjwago bjalo ka *muti*. Diwego tša diphatlatlatši di hlalošitšwe tokomane ye le molao wa melato go hlaloša mehlala ya moo batswasehlabele ba bolayilwego mme ditho tša mmele wa bona di rekišeditšwe batho bao ba dirago muti bakeng sa go alafa bolwetši.

3.56 Tokomane ya morero e hlaloša ka moo mmušo wa temokerasi o lekago go šomana le bošoro bja boloi. Tšhupetšo e a dirwa tokomaneng ya morero ya thwalo ya Khomišene ya Dinyakišišo ka 1995 go lebelela bošoro bja boloi le dipolao tša tirelo Profenseng ya Leboa (ga bjale ke Limpopo).⁶⁷ Le ge diswayaswayo tša Khomišene ya Ralushai di be di sa tsenywatirišong, di hlola motheo wa kwešišo ya boloi le bošoro bjo malebana tshwaraganyong ya Afrika Borwa.⁶⁸

3.57 Teko ye nngwe ya mmušo ya go šomana le masetlapelo a bošoro bja boloi e be e le tlhagišo ya Molaokakanywa wa Boloi wa Mpumalanga. Molaokakanywa wo o be o le teko ka mmušo wa profense ya go šomana le boloi, bjoo ba bonego e le selo se se

---

⁶⁵ Van Wyk 2004 HTS 1217.

⁶⁶ Yaseen A *Witch hunts in modern South Africa: An under-represented facet of gender-based violence*, Fact Sheet, June 2009, Medical Research Council.

⁶⁷ Issue Paper 29 paras 2.100 to 2.113.

⁶⁸ Ralushai Commission of Inquiry (Chairperson Professor NV Ralushai) *Report of the Commission of Inquiry into Witchcraft Violence and Ritual Murders in the Northern Province of the Republic of South Africa* 1996. This paper refers to the Commission as 'the Ralushai Commission' and its report as 'the Ralushai Commission Report'

diregago kudu profenseng. Tshepetšo e ile ya fedišwa mme Molaokakanywa ga se wa dirwa molao.

3.58 Boloji gare ga ditikologo tša setlogo ga bo hloke go kwešišwa fela ka tumelo ya setšo, efela gape ka Kamogelo ya gore ditumelo tša bodumedi di na le tema ye bohlokwa kudu ka moo boloi bo bonwago. Olupona o laeditše gore “boitemogelo bja Afrika bja semoya ke bjoo e lego gore tikologo ya “boitshepo” goba ye bohlokwa e tsenelela ditiragalong tša letšatši ka letšatši tša motho gore bodumedi, setšo le setšhaba di bane le Tswalano.” Go ya ka Ellis le Ter Haar,

Go na le bohatse bja gore maAfrika lehono a tšwelapele ka ditumelo tše thomilego dikhosemolotšing tša segologolo tše ba didirišago mahlahleng a bona a letšatši ka letšatši, le ge ba dula metsesetoropong mme ba phela ka go šoma setšhabeng goba lekaleng la lehono la ekonomi.⁶⁹

Setatamente se se laetša gore dikgopolo tša setlogo tša bonnete di sa raloka tema ye bohlokwa maphelong a batho ba Afrika ba lehono.

3.59 Dikalo tše di hwetšagalago tše di hlalošago gore lekala la bodumedi le šomana ka tsela efe le merero ye malebana le boloi. Diphetolo gotšwa Dikerekeng tša Setlogo tša Afrika (AICs), dikereke tša dithomelo, dikereke tša Phetekosete le ba setšo ka tatellano. Gare ga AIC go na le tumelo ye tseneletšego ya gore bobbe bo gona. Bobbe bjo gantši bo bonwa bjalo ka boloi. Pono ye ya bobbe ke karolo ya ka moo kereke e hlalošago ka gona dingwalong tša yona, mme gantši e hlaloša ditherong le ditseleng tše dingwe tša poledišano. Kgatelelo boruting bjo ke ya boitukišetšo le boitšhireletšo bja maloko kgahlanong le ditlamorago tša bjona. Maloko a eletšwa go šomiša mekgwa ka moka yeo kereke e phethagaleditšego, go itšhireletša kgahlanong le ditlamorago tša bobbe bjo, maatla a kgahlanong le bophelo. Ge motho a sa amega – ka ge maatla a a le šoro bobeng – go na le ditiragatšo tše dingwe le ditshepetšo tša go hlwekiša le go tšošološa batho ka lefsa bophelong. Tshepetšo ya kalafo ga e šomana fela le motho ka boyena efela le tikologo yeo motho a dulago go yona.

3.60 Dikereng tša barongwa, go akaretšwa kereke ya wesele, go na le tumelo ye golo boloying. Bontšhi bja batho ba dumela gore boloi bo gona efela ba mmalwa ga ba ba ne le

---

⁶⁹ Ellis S and Ter Haar G *Religion and politics in sub-Saharan Africa* (1998) at 177.

pelaelo. Efela, ga go tšhupetšo ya semmušo ditherong tša yona le mehuta ye mengwe ya poledišano ka kereke. Go na le tumelo ye nabilego ya gore dikereke tše dingwe ke Bawesele ba lokilego mosegare mme ke Masiona a bošego. Setatamente se se laetša setlwaedi sa batho ba bangwe dikerekeng tša setlwaedi go etela dikereke tša sione ka sepheri bakeng sa go phethagaletšwa ditirelo tša kalafo. Tumelo ya semmušo ya kereke ke gore, bobbe bo ka hlalošwa go lebeletšwe letimone (Sathane) le ditlhaselo tša matimone. Efela, ka ge bontšhi bja batho bao ba yago dikerekeng tše ba godišwa mafelong ao tumelo ya boloi e atilego, go na le go etela baalafi ba setšo (bao e lego gore ka dinako tše dingwe ba bonwa ba emetše “lenaba”), ba etela AIC, gagolo dikereke tša masione. Maeto a go AIC le baalafi ba setšo gantšhi a dirwa ka sepheri.

3.61 Malebana le dikereke tša Phentekosete, tumelo e swana le yeo e lego go ba AIC. Dikereke tša kalafo ya mehlolo, go swana le Baruti PFP Motsoeneng (Mboro),⁷⁰ Lesego Daniel,⁷¹ Chris Oyakhilome⁷² le ba bangwe ba bantšhi ba gatelela tumelo ya boloi. Batho ba bangwe bao ba yago dikerekeng ba botšwa gore ba na le diphoofolo dimpeng tša bona, gagolo dinoga. Gantšhi boitšhupo bja dikereke tše ga bo tšweletšwe. Dikerekeng tša go swana le tše, batho gantšhi ba tshepišwa tšhireletšo kgahlanong le mehuta ya bobbe ka moka go akaretšwa boloi.

3.62 Gape go na le dikalo ka ga diphetolo go ditumelo tše hlalošitšwego ka godimo ke ba setšo, bao ba dumelago boloying, e lego seo se hlotšwego letšhogo. Sehlopha se se bona boloi bjalo ka kganetšo ya bobotse, hlweko le phedišano ye lokilego. Bontšhi bja melato yeo e rarollotšwego ke baalafi ba setšo e sepelelana le boloi. Baalafi ba setšo ka ditiragatšo tša bona tša phedišo, ba thuša bolwetši ba bona go fola ka lebaka la ditlamoragong tša boloi. Baalafi ba setšo ba bangwe le ditsebi tša setšo ba bolela gore go na le kamano ye banalago thwii magareng ga boloi le *ukuthakatha*, mme le gore sa mafelelo se sepelelana le bobbe. Baalafi ba bangwe ba setšo bjalo ka baalafi ba bolela gore ga ba na kamano le dipolao tša muti goba thekišo ya ditho tša mmele tša batho. Ba bona mošomo wa bona bjalo ka wa go tšošološa mmele wa motho, mme tirišo ya ditho tša mmele e kgahlanong le mošomo wo.

---

⁷⁰ Incredible Happenings Church.

⁷¹ Rabbini Center Ministries.

⁷² Christ Embassy.

2 Boloji bjalo ka tlhagišo ya bodumedi

3.63 Thomelo ka SAPRA le SAPC e tšweletša go ba gona ga ditiragatšo tše sepelelanago le maatla a mehlolo, go feta ditikologong tša Afrika. Batho bao ba diragatšago boloi tshwaraganyong ye ba bo sepetša le hlagišo ya bodumedi bja bona. Baditšhaba ba bolela gore ba šireleditšwe ke Molaotheo, mme ba lemogwa bjalo ka sehlopha sa bodumedi bjo bo nnyenyane.⁷³ Baditšhaba ba hlaloša bodumedi bja bona bjalo ka bo hlompago hlago mme bo dumela gore lefase le diphedi tša lona dibohlokwa. Ba na le temogo ya tikologo le bohlokwa ba tšhireletšo ya tikologo, mme le tumišo ya Boitshepo ka mekgwa ya gona ye mentšhi.⁷⁴

3.64 Ka Lewedi 2007, Baditšhaba mo Afrika Borwa ba kopane go tšea mareo a “moloji” le “boloi” gare ga tshwaraganyo ya Boditšhaba. Mohola wa go tšea go ka bao ba ipitšago baloi e be e le go diragatša ditokelo tša bona tšeo di thekgilwego ke molaotheo le go kgopela phumolo ya Molao, woo o dirago tiragatšo ya boloi bosenyi mo Afrika Borwa. Tiragatšo ka Baditšhaba e lemoga pono kakaretšompe ya boloi mo Afrika Borwa ka fao e lego gore lereo le amanywa le bosenyi goba ditiragatšo tša bobbe.

3.65 Baditšhaba ba dumela mathata ao a sepelelanago le go hloka hlalošo ya Molao, le ditharollo tšeo di bego di neilwe le Khomišene ya Ralushai pegong ya yona, le tšeo di bego di hwetšagala Molaokakanyweng wa Boloi wa Mpumalanga. Ba bolela gore dihlošo di na le mathata ka ge di hlola tšweletšo mpe ya boloi.

3.66 Baditšhaba ba dumela gore bjalo ka badiragatši ba tumelo, le/ goba batho bao ba ipitšago baloi, ba swanetše go ba le maikarabelo a go hlaloša mantšhu a “boloi” le “baloi”. Ka fao, hlalošo yeo ba e neago tiragatšong ya bona ke ye latelago:

Boloji ke tsela ya bogologolo ya bodumedi-maleatlana mme semoya sa baditšhaba sa lehono seo se dirišago boitshepo, maleatlana wa kwelobohloko le ditiragatšo tša baditšhaba.

---

⁷³ Leff D, Fontleve M and Martin L A *Pagan Witches Touchstone Witchcraft and Witch hunts in South Africa* 5.

⁷⁴ Ibid at 52.

3.67 Tšhišinyo yeo e dirilwego ke Baditšhaba ke gore ga go molao wo swanetšego go hlanguwa bakeng sa go šomana le boloi; efela, ditiragatšo tše kotsi tše amanego le boloi di tla phethagaletšwa ka tlase ga molao wa setlwaedi.

D Phetleko le diswayaswayo

3.68 Dithomelo tše hweditšwego ke SALRC go thoma nyakišišo ya bjale, dithomelo tše di hweditšwego ka phetolo ya merero yeo e tšweleditšwego tokomaneng ye ya morero, le dinyakišišo tše di dirilwego bakeng sa go kwešiša boloi di tšweleditše dilo tše ntšhi. Sa mathomo, ditshepetšo di laetša bogolo ba tumelo ka batho lefaseng, ditumelong tša mehlolo le ditiragatšo tše sepelelanago. Potšišo ya gore naa ditumelo tše maatleng a mehlolo di lokile goba ke tša bobbe go ya ka tshwaraganyo ya setšo. Tshwaraganyo yeo e tšweleditšwego ke baditšhaba ke gore boloi bjoo ba bo diragatšago ga se ba kamano le bobbe. Lehlakoreng le lengwe, dithomelo di dirilwe tše di šišinyago gore tshwaraganyong ya Afrika Borwa, boloi bo sepelelana le mehuta ka moka ya bobbe – goba tše di nago le maikemišetšo a go hlola kgobatšo.

3.69 Dithomelo tše tšweleditšwego go Khomišene gape ditšweletša hlokego ya go kgaoganya tiragatšo ya boloi bja Baditšhaba go ditiragatšo tše amanego le boloi bjo hlolago kotsi. Karoganyo ye e bohlokwa bakeng sa go laela gore naa go na le kgonagalo ya go ba le tiragatšo ya boloi yeo e bonwago ka boyona, mme yeo e sa swanelago go tsenywa ditiragatšong tše kotsi tše di manywago ka dinako tše dingwe.

3.70 Bogareng bja nyakišišo, yeo e bitšago kaonafatšo ya WSA, ke ditatamente tše reetšwego go tiragatšo ya ditokelo tša bodumedi tše šireleditšwego ke Molaotheo. Lehlakoreng le lengwe, go na le hlokego ya go lemoga ditokelo tša batho bao ba hwetšago tiragatšo goba tumelo ya bona boloying sebopegong sa “bodumedi ba setšo ba Afrika” goba tlhagišo ya setšo sa bona, e lego ditokelo tše di šireleditšwego ke Molaotheo.

3.71 Le ge SALRC e lemoga hlokego ya go aroganya tiragatšo ya boloi bjalo ka yeo e hlokegago, e ka se hlokomologe bonnete bja bontšhi ba maAfrika Borwa bao ba angwago

ke ditiragatšo tše kotsi tša boloi. Dithomelo ka bakgathatema ba bantšhi di netefatša gore boloi bo senya maphelo a batho ba bantšhi ba go hloka molato ditšhabeng tša naga. Baalafi ba setšo, ka thomelo yeo e dirilwego ke THO, ba netefatša hlokego ya go šomana le bošoro bjo amanego le boloi. Dipego tša diphatlatšhi, bjalo ka ge di tšweleditšwe tokomaneng ye, di tšwelapele ka go laetša ditaba tše tšhošago tša bošoro bja boloi tše di lebago ditikologo tše dingwe. Bošoro bjo lebanego le bo boama ditokologo tša metsesetoropo le metsemagae. Dipego tša diphatlatšhi le bohlatse bjo tšweleditšwego go SALRC di tšweletša gore batho bao ba latofatšwago ka boloi, goba bao ba angwago ke bošoro bja boloi, ba feleletša ba tšhumelwa mengwago ya bona, goba ba tlhaselwa goba ba bolawa, mme ditho tša bona tša mmele di a kgaolwa ka lebaka la go dira muti.

3.72 Batho bao ba amegago kudu ke ditiragatšo tše malebana le boloi bjo kotsi ke bao ba lego kotsing mme ba hloka tšhitreletšo. Dinyakišišo tše di dirilwego le dithomelo tše di dirilwego go Khomišene di laetša gore basadi le bana ke bona bao ba amegago kudu bošorong bja boloi. Bana ba bolayilwe mme ditho tša bona tša mmele di kgaotšwe go dira muti. Basadi le batho bagolo gantšhi ba latofatšwa ka go diragatša boloi, mme se se hlotše gore ba angwe ke ditlhaselo, dipolao, goba ba rakwe ditikologong tša bona.

3.73 SALRC e lemoga dipono tše fapafapanego tše di tšweleditšwego ke bao ba dirilego dithomelo malebana le gore naa go swanetše go bane le molao wa go laola ditiragatšo tše kotsi tše sepelelanago le boloi goba aowa. Bohle re tseba gore le ge bakgathatema ba bangwe, ba go swana le THO, ba na le ngongorego ya hlokego ya molao wa go šireletša batho ba go hloka molato bao ba latofatšwago ka boloi mme le go otlala bao ba hwetšwago molato wa go diragatša boloi, ba bangwe – ba go swana le SAPRA, SAPC le CGE – ba bolela gore ga go hlokego ya molao woo o tla šomanago le boloi. Legorong la mafelelo, pono ke gore go na le melao yeo e lego gona ya go šomana le bošoro bja go swana le polao, tlhaselo, le Tšhumo. Ba bangwe, go swana le CGE, ba ne le boikgopolelo bja gore ge boloi bo dirwa bosenyi, go tla ba boima go tsopola dintlha tša bosenyi bjoo.

3.74 Ke nnete gore molao wa setlwaedi le melao ye mengwe e gona go šomana le ditiragatšo tše itšego tše kotsi tše amanego le boloi. Efela, potšišo ke gore naa melao yeo e lekane go šomana le bothata bjo bja bogologolo. Taba yeo Khomišene e swanetšego go

e eleletša le go dira diswayaswayo go yona dinyakišišong tše ke gore naa melao ye e lekane go šomana le mathata ao go rerišanwego ka yona tokomaneng ye.

3.75 Molaleng, melao ga se ya thuša ditikologo ka go fokotša bošoro bjo malebana le tiragatšo ye kotsi ya boloi. Se se hloka keeletšo, go lebelela gore naa molao o ka thuša ka tsela efe.

3.76 Ye nngwe ya mathata ao a swanetšego go rarollwa tshepetšong ya taolo, ge se e ka ba tsela yeo e latelwago, ke go hlaloša “boloi” goba “boloi bjo kotsi”. Ntlha ye ke yeo dinyakišišo di tla e lebelelago. Go hlaloša boloi bjo kotsi go ka se efogwe, ka ge go hlokega go hwetša seemo se swanago seo bakgathatema ka moka bao ba amegago ba ka latelago go sona. Ga bjale, Khomišene e lemoga mathata ao a tsopotšwego bakeng sa go nea hlalošo ya boloi. Go sa setšwe mathata ao, Khomišene e šišinya hlalošo ye latelago bjalo ka yeo e swanetšego go šomišwa bakeng sa dinyakišišo tša bjale le diswayaswayo tše malebana:

‘boloi bjo kotsi’ e ra tirišo ya maikemišetšo goba ye belaelwago ya mekgwa yeo e sego ya hlago goba ya mehlolo (go sa kgathalatšege gore seo se akaretša tirišo ya dilo tše bonagalago) go tšhoša, goba go hlola,

- (i) Lehu goba kgobalo go goba bolwetši goba bogole go motho ofe goba ofe; goba
- (ii) Tshenyo goba tahlego ya goba tshenyo ya thoto ya hlalošo efe goba efe; goba
- (iii) Tirišo ya tumelo le ditiragatšo tše rilego tše amanego le boloi bjo kotsi go hlola kgatelelo ya monagano goba letšhogo.

3.77 Dinyakišišo tše di šetšego di dirilwe nyakišišong ye dilaeditše go Khomišene gore ditiragatšo tše itšego tše kotsi tše di amanego le boloi, di na le ditlamoragompe ditikologong. Ka lebaka leo, Khomišene e dira tšhišinyo ya gore lenaneo le dirwe bakeng sa go tsopola ditiragatšo tše kotsi tše di swanetšego go laolwa. Go gopolwa mathata ao a sepelelanago le hlango ya lenaneo le, Khomišene e šišinya gore e swanetše go ba le Magoro ao a ditiragatšo tše kotsi tše di ka tsopolwago; efela, lenaneo leo le hlalošwago ga se la swanela go ba la phethagatšo ka lebaka la kgonego ya tlhabollo ya nako ye tlogo. Mo nakong ye, Khomišene e šišinya gore bosenyi goba ditiragatšo tše kotsi tše di swanetšego go laolwago ke tše latelago: ditatofatšo tša boloi, dikhwetšo tša boloi, bosenyi bjo malebana le tiragatšo ye kotsi ya boloi, le dipolao tša muti.

3.78 Gotšwa magorong ao a laeditšwego go tema ya ka godimo, motho a ka bona gore maitshwaro a mangwe ao a ganeditšwego a kwešišega, go swana le ditatofatšo tša boloi, dikhwetšo tša baloi, le dipolao tša muti. Legoro la bosenyi bjo šomanago le tiragatšo ye kotsi ya boloi ga e kwešišege ka botlalo. Khomiše e lemoga gore go na le makgetlo moo batho ba dumetšego gore ba hlotše kgobatšo go ba babgwe ka boloi, mme se se swanetše go lebelelwa. Tharollo yeo e šišinywago ga se ya swanela go dira bosenyi bakeng sa bao ba itefetšago ditšhošetšong fela tša boloi efela le bao ba hlolago goba ba tšhošetšago go gobatša ba bangwe ka boloi. Lefelo le le tla lebelelwa ka tsenelelo tshepetšong ya ditherišano le setšhaba yeo e tla dirwago ke Khomišene ka nako ya dinyakišišo.

KGAOLO 4

TAOLO YA BOLOI

A Matseno

4.1 Molao wo o sekwasekwago o hwetšagala ka tlase ga tlhako ya molao yeo e laelago ka moka gore Molaotheo o godimo, mme le gore melao ka moka yeo e sa sepelelanago le maikemišetšo a Molaotheo e hloko bomolaotheo. Molaotheo ke tokomane ye kgethegilego yeo e šireletšago ditokelo tša baagi ba naga. Ditokelo tšeo di lego bohlokwa nyakišišong ya bjale di šireleditšwe Molaotheong. Bathomi ba nyakišišo ye ba boletše gore Molao o bathibela go diragatša ditokelo tša bona tšeo di šireleditšwego ke Molaotheo – e lego, tokelo ya bona ya tokologo ya boitlhagišo, tekatekano, seriti, tšhireletšego, le tokelo ya bona ya go kgetha le go diragatša mošomo wa bona mo Afrika Borwa. Seo se lego bohlokwa kudu sehlopheng se ke gore Molao o ba thibela go diragatša tokelo ya bona ya bodumedi. Sehlopha se sengwe sa batho bao ba thomilego dinyakišišo tše, se lemoga ditokelo tša bodumedi le setšo tša ba bangwe, ba bolela gore ditokelo tše di swanetše go lekanyetšwa kgahlanong le tšhireletšo yeo e swanetšego go newa batswasehlabelo ba ditiragatšo tše kotsi tše amanego le boloi.

4.2 Molao wa wo o sa ngwalollwago fase le molao wa setlwaedi e bohlokwa dinyakišišong tše, ka ge e tsenywa ge go nyakišišwa dikagare ka ga boloi le/goba ditiragatšo tše kotsi. Molao wa melato o hlalošitšwego ka tlase o tla laetša se melatong yeo e amago boloi, dingangišano di reeditšwe godimo ga setšo e seng bodumedi. Melato ye swanago le ye, potšišo e be e le gore naa setšo se ka dirišwa bjalo ka boitšhireletšo. Ga go bonnete bja gore naa molao wa tlwaelo o tllhabollotšwe go lemoga se bjalo ka tšhireletšo bjalo ka karolo ya molao wa Afrika Borwa. Go bile le Dipotšišo tša gore naa boitšhireletšo bjo bo ka tsenywa bjalo boitšhireletšo bjo bofsa goba aowa, goba e be karolo ya boitšhireletšo bjo bo lego gona.

4.3 Ditikologo tša setlogo di be di, ebile le bjale di sa, laolwa ke molao wa setlogo, woo o – bjalo ka molao wa tlwaelo – o sa ngwalwago fase. Ka ge tumelo boloying e na le motheo wa ditumelo tša setšhaba tša tikologo, metsemagaeng baetapele ba setšo ba etelwa go rarolla dithulano tše malebana le boloi. Se bohlokwa, ka fao, ke gore naa molao wa setlwaedi o ka tllhabollwa go šomana le mathata a amanego le ditiragatšo tše kotsi tša boloi.

4.4 Mokgwa wa bophelo wa ditikologo tše di laolwago ke molao wa setšo, tše ditumelo tša tšona di lemogwago ke Molaotheo, o bohlokwa bakeng sa go kwešiša ditiragatšo tša boloi setšhabeng sa Afrika Borwa. Karolo ye e tla lebelela phetogo ya temogo ya baalafi ba setšo ka bokgaolana, bao le bona ba rarokago tema mererong ye malebana le boloi magareng sa ditikologo tša setlogo.

4.5 Tokomane ya morero e hlaloša ka fao Kgorotsheko ya Molaotheo e šomanego le ditokelo tša dihlopha tše nnyenyane tša setšo. Dipheto tše dihwetšwago molaong wa molaotheo ke gore dikgorotsheko di netefadiše tšhireletšo ya ditokelo tša dihlopha tše nnyenyane tša bodumedi. Se se šišinya gore dikgopelo tša batho bao ba bolelwago gore tiragatšo ya boloi ke karolo ya boitlhagišo bja bona di swanetše go eleletšwa ge go laolwa gona nna tiragatšo ya boloi e swanetše go fedišwa molaong goba aowa.

4.6 Molaotheo gape o na le taetšo bakeng sa maemo a molao wa boditšhabatšhaba. Karolo 39 ya Molaotheo yeo e šomanago le hlathollo ya Molao wa Ditokelo e phethagaletša gore dikgorotsheko tša Afrika Borwa di swanetše go eleletša molao wa

boditšhabatšhaba ge di hlatholla Molaotheo. Tokomane ya morero e laetša seemo se maamong a bosetšhaba, mme e laeditše didirišwa tše mmalwa tša Dinaga Kopano (UN) tše di lemogago tokelo ya bodumedi. Tokomane e laeditše Pego ya Lefase ka Bophara ya Ditokelo tša Batho (UDHR) le Tumellano ya Ditokelo tša Segae le Sepolotiki (ICCPR).

4.7 Athekele 18 ya UDHR e phethagaletša gore mang le mang o na le tokelo ya tokologo ya monagano, maitshwaro le bodumedi. Se se akaretša tokelo ya go fetola bodumedi goba tumelo ya motho; le tokologo, ka o tee goba tikologong le ba bangwe mme setšhabeng goba poraebete, go tšweletša bodumedi bja mongwe goba tumelo thutong, tiragatšong, tumišong le tebelelong. Athekele 18 ya ICCPR, yeo e phethagaletšago tšhireletšo ya ditokelo tša bodumedi, e hlohletša maloko a Mmušo go hlomphe ditokelo tša bodumedi tša baagi.

4.8 Go bohlokwa gore ge go dirwa ditsela tša go šomana le masetlapelo a bošoro bja boloi, re gopole ditsenelo ka UN go šomana le merero ye malebala le boloi. Tokomane ya morero e hlaloša thwalo ya Batho ba Kgethegilego ka UN go šomana le dipolao tše malebana le boloi mo Afrika. Ditsenelo tše šišintšwego ke UN bakeng sa go šomana le boloi mo Afrika di tla eleletša go tlabolla tsela yeo e hlokwago go latelwa ke Afrika Borwa ge e sekaseka molao wa yona.

4.9 Dikgopolo le didirišwa tša molao tše di ahlaahlwago tokomaneng ye di laetša fetleko kakaretšo ya tlhako ya molao. E lego gore, nyakišišo e swanetše go lebelela e seng fela melao mo Afrika Borwa efela le melao ya dinageng tše dingwe mo khonthinenteng yeo e ikemišeditšego go šomana le masetlapelo a boloi, gammogo le WSA (bjalo ka molao woo o sekwasekwago) mmele didirišwa tše dingwe tše di tšweleditšwego mo Afrika Borwa, go phethagaletša kwešiša ya tema yeo WSA e bilego le yona tseleng ya rena ya molao. Karolo ye gape e phethagaletša fetleko ya molaotheo ya WSA go phethagaletša hlahlo ye kgonegago mererong yeo e swanetšego le eleletšwa ke Khomišene tshepetšong ya yona ya go hwetša tharollo ya bothata bjo e lebanwego ke bona.

B Tlhako ya molao

1 Tihako ya molao ya selegae

a) Molao wa Kgatelelo ya Boloji, Molao 3 wa 1957

4.10 Molao o tsentšwe ka 1957, mme o fetošitšwe ka 1970 le 1997 ka Molao Phetošo wa Kgatelelo ya Boloji le *Abolition of Corporal Punishment Act* ka tatellano.⁷⁵ Diphetošo tše tša Molao di be di sa šomana le merero ye tseneletšego ka tlase ga Molao, efela di tsene bakeng sa tsenelelo ya ponto ka ranta, mme tša oketša melato ye mengwe ka tlase ga Molao

4.11 Molao o na le dikarolo tše nne mme tše pedi tša tšona ke tšona fela tše di šomago dinyakišišong tše. Go swanetše go eleletšwe gore Molao o hloka karolo ya dihlošo; mme se ke masetlapelo, ka ge hlalošo ya “boloji”, yeo e lego karolo ya melato ka moka, e hloka hlalošo.

4.12 Diphethagaletšo tša dikarolo 1 le 2 di a šoma mo, ka ge di na le Magoro a maitshwaro ao a thibetšwego go ya ka Molao. Dikarolo di hlaloša maitshwaro ao a thibetšwego, mme ao motho a ka bago le molato mme a tšhotšhišwa. Dikarolo tše diphethagaletša ka mo go latelago (dihlošo di okeditšwe):

1 Melato ye malebana le tiragatšo ya boloi le ditiragatšo tše swanago

Motho yo—

- a) rwešago yo mongwe molato wa go hlola, ka mekgwa ya mehlolo, bolwetši bofe goba bofe go goba kgobatšo goba tshenyo go motho ofe goba ofe goba selo, goba yo nea leina goba a šupetšago motho yo mongwe bjalo ka moloi;
- b) maamong ao a laetšago gore o bolela goba o dira eke o diriša maatla a mehlolo, boloi goba tšharakano, a rweša go hlola lehu la,kgobatšo goba kgobatšo go, bolwetši go, tshenyo go, goba nyametšo ya motho ofe goba ofe goba selo go motho yo mogwe;
- c) thwala goba hwetša ngakamoloi, mohwetši moloi goba motho ofe goba ofe go nea leina goba go laetša motho ofe goba ofe bjalo ka moloi;
- d) bolela tsebo ya boloi, goba tshenyo ya ditšhamo, mme a eletša motho ofe goba ofe ka ga mokgwa wa go loya, gobatša goba senya motho ofe goba ofe goba selo, goba nea motho ofe goba ofe selo sefe goba sefe sa seka boloi;
- e) ka Keletšo ya ngaka ya boloyi efe goba efe, mohwetša baloi goba motho yo mongwe goba ka lebaka la go dira eke o na le tsebo ya boloi, a diriša goba a hlola tiragatšo ya tsela efe goba efe goba tshepetšo yeo e, go ya ka Keletšo yeo goba tumelo ya gagwe, e diretšwe go gobatša goba go senya motho goba selo;

---

⁷⁵ Act 50 of 1970 and Act 33 of 1997.

- f) bakeng kholego o dira eke o goba o diriša maatla a mehlolo go botša ditaba, goba dira eke ka bokgoni bja gagwe goba tsebo ya saense o hwetša lefelo le gore ke ka mokgwa ofe selo sefe goba sefe se be se swanetše go utšwa goba lahlegile se ka hwetšwa.

O tla ba le molato mme a ka tšhotšhišwa –

(i) bakeng sa molato wo hlalošitšwego go tema (a) goba (b) tlamorago yeo e lego gore motswasehlabele molatong, o bolailwe, goba moo molatofatšwa a hweditšwe gore ka tlwaelo goba maitshwaro ke moloi goba mohwetši baloi, kgolegong botelele bja nako yeo e sa fetego mengwaga ye 20;

(ii) bakeng sa molato ofe goba ofe wo hlalošitšwego temeng ye hlalošitšwego, go faene goba kgolego bakeng sa mengwaga yeo e sa fetego ye lesome;

(iii) bakeng sa molato woo hlalošitšwego go tema (c), (d) goba (e), faene yeo e sa fetego diranta tše makgolohlano goba go išwa kgolegong botelele bja nako ye sa fetego mengwaga ye mehlano, goba faene le kgolego ka bobedi bja tšona;

(iv) bakeng sa molato yeo e hlalošitšwego go tema (f), go faene yeo e sa fetego diranta tše makgolopedi goba kgolego botelele bja nako ye sa fetego mengwaga ye mebedi.

2 Ditumelo

Ge motho yo a angwago ke molato o hlalošitšwego go tema (a) goba (b) ya karolo 1 a dirilwe, a bolayilwe, go tla tšewa gore, go fihlela go hlatselwa seo se lego kgahlanong, motho yo o bolayilwe ka lebaka la tiragatšo ya molato wo.

[Hlalošo e loketšwe]

4.13 Melato yeo e hlotšwego ke karolo 1 ya Molao e thibela maitshwaro a malebana le dintlha tše ntšhi, bjalo ka ge go hlalošitšwe ditemeng tše šupa tše latelago (ditema 4.14 go fihla go 4.19). Karolwana (a) e thibela motho bakeng sa go latofatša motho yo mongwe ka tirišo ya boloi go hlola Malwetši goba kgobatšo goba ditshenyego go motho ofe goba ofe goba selo sefe goba sefe, goba go nea leina goba go šupetša motho bjalo ka moloi. Thibelo ye e akaretša makgetlo a go šupa baloi, goba nyakišišo ya baloi, moo batho bao ba latofatšwago ka go hlola kotsi go ba bangwe ka boloi goba tirišo ya boloi goba tirišo ya maatla a mehlolo.

4.14 Karolwana (b) e thibela motho ofe goba ofe go bolela goba go dira eke o diriša maatla a mehlolo, boloi, tšharakano, go hlaloša bjalo ka sehloa lehu la, kgobatšo goba kgobatšo go, bolwetši go, tshenyego go goba nyametšo ya motho ofe goba ofe goba selo goba motho yo mongwe. Phethagaletšo ye e ama batho bao ba tsejwago bjalo ka “dingaka tša baloi”. Gore go bane le tlolo ya phethagaletšo, maitshwaro a “ngaka ya moloi” a swanetše go hlola kotsi go swana le lehu, bolwetši, tshenyego goba nyamatšo ya motho goba selo.

4.15 Karolwana (c) e šomana le ge motho a thwetše goba a diriša ditirelo tša “ngaka ya baloi” goba “mohwetša baloi” goba motho ofe goba ofe go nea leina goba go “hwetša” moloi.

Seemong se, molato o dirwa ge motho a diriša ditirelo tša yo mongwe go swana le ngaka ya boloi bakeng sa go mo eletša ka ga tšhupetšo ya moloi.

4.16 Karolwana (d) e thibela ditiragalo tša ge motho yo a bolelago tsebo ya boloi goba tirišo ya ditšhamo a eletša motho yo mongwe ka gore a ka loya bjang goba a gobatša motho yo mongwe, goba go senya selo, goba go nea motho dilo tša boloi le ge e le tše sa šomego.

4.17 Karolwana (e) e thibela tiragatšo ya boloi. Seo se thibelwago ke ge motho ofe goba ofe, ka Keletšo ya ngaka ya baloi, mohwetši baloi goba motho yo mongwe, goba ka lebaka la tsebo ya boloi ya bofora, a diriša goba a tsenyotirišong mokgwa ofe goba ofe goba tshepetšo yeo e, go ya ka Keletšo goba tumelo ya gagwe, e tla gobatša goba senya motho ofe goba ofe goba selo. Seo se thibelwago ke tiragatšo ya boloi ya Boikemelo, goba boloi bjo bo diragatšwago ka Keletšo ya motho yo mongwe (go swana le ngaka ya boloi goba mohwetša baloi).

4.18 Karolwana (f) e šomana le batho bao ba, bakeng sa poelo, ba dira eke ba diriša boloi goba mekgwa ye mengwe ya boloi goba tsebo ya maatla a mehlolo, go hwetša goba go hwetša gore ke kae mme le gore ke ka tsela efe yeo go ka hwetšwago dilo dife goba dife di utswitšwego goba lahlegilego.

4.19 Karolo 1(i) e hlola molato moo motho a bolayilwego ka lebaka la tlamorago ya maitshwaro ao a thibetšwego go ya ka dikarolwana (a) goba (b), goba moo molatofatšwa a tsejwago bjalo ka mohwetša baloi. Kotlo ya molato karolwaneng ye ke ye šoro kudu ka ge e na le mengwaga ye 20 ya kgolego. Taelo ye e lomagantšwe le karolo 2 ya Molao, yeo e phethagaletšago gore, moo motho a bolayilwego ka lebaka la maitshwaro ao a thibetšwego go ya ka dikarolwana (a) goba (b), ntle le ge go hlatsetšwe ka tsela ye nngwe, gore motho o tšewa gore o bolayilwe ka lebaka la tiragatšo ya maitshwaro a thibetšwego.

4.20 Molao, go swana le melao ye mentšhi mo khonthinenteng ya Afrika le mafelong a mangwe, o thibela tiragatšo ya boloi le ditigatšo tše dingwe tše amanego le boloi. Dikotlo

tše boima tša kgolego le ditefišo tša godimo di ka diragatšwa bakeng sa go dira melato ye mme di lemogilwe.⁷⁶

4.21 Bosenyi bjo nago le kotlo ye godimo kudu mme bo bonwa bjalo ka bohlokwa Molaong ke bjo ngwadilwego go dikarolwana (a) le (b). Bakeng sa tiragatšo ya bosenyi bjo, molatofatšwa o fiiwa nako ya kgolego yeo e sa fetego mengwaga ye lesome, goba faene ya R200 000.00. Moo motswasehlabelo a bolayilwego ka lebaka la bosenyi bjo hlotšwego, nako ya kgolego e oketšega ka mengwaga ye 20.

4.22 Bosenyi bjo ngwadilwego dikarolwaneng (c), (d) goba (e) bo na le nako ya kgolego ye mengwaga ya go fihla go ye mehlano, goba faene ya R100 000.00. Malebana le bosenyi bjo malebana le karolwana (e), bjo bo akaretšago kamego ya ngaka ya boloi bosenying, ge motswasehlabelo a bolayilwe ka lebaka la bosenyi, karolwana (i) e ka šoma mme nako ya kgolego e ka okeletšwa go botelele bja nako ye sa fetego mengwaga ye 20.

4.23 Bosenyi bjo dirilwego ka tlase ga dikarolwana (f) bo na le dikotlo tše tlase; nako ya kgolego e fihlela go mengwaga ye mebedi, ka faene ya R40 000.00. Karolwana ye e ka bale kotlo go karolwana (i), moo kotlo e ka bago ya botelele ba nako ye sa fetego mengwaga ye 20 ge, ka lebaka la thušo ye neilwego molatofatšwa, motho yo mongwe a bolayilwe.

4.24 Taelo ya Molao wo, le dikotlo tša go diragatša maitshwaro a ganeditšwego, e laetša ka moo tlhakamolao ya nako yeo e bego e bona bohlokwa ka thibelo ya maitshwaro a. Gape go bohlokwa go lemoga gore melato yeo e bonwago bjalo ka ye bohlokwa go ya Molao, yeo e lego ditatofatšo tša boloi le dinyakišišo tša babloi. Tše e be e le dingongoregokgolo ka nako yeo Molao o be o tsenywatirišong mme le lehono di sa na le ditlamoragompe kgolo setšhabeng.

4.25 Bosenyi bjoo bo dirilwego go ya ka dikarolwana tše šomanago le boloi khwetšo ya boloi, le tirišo ya dingaka tša baloi dihloka phetleko ye tseneletšego, gagolo ge go lebeletšwe Molaotheo le maikemišetšo a ona. Mo Afrika Borwa lehono go na le dikarolo tša ditikologo, go swana le Baditšhaba le dingaka tša boloi (bjale ba bitšwa baalafi ba setšo), bao ba bolelago gore ba diragatša boloi bjalo ka karolo ya bodumedi bja bona

---

⁷⁶ The fines referred to in the paragraphs below have been adjusted to current monetary value according to the latest schedule issued in terms of the Adjustment of Fines Act 101 of 1991.

goba setšo – ditokelo tšeo di šireleditšwego Molaotheong. Mahlaahla a baalafi ba setšo lehono a swanetše go bonwa tshwaraganyong ya *Traditional Health Practitioners Act*,⁷⁷ woo o sa laelago fela tiragatšo efela e lemoga le baalafi ba bjalo ka karolo ya tsela ye tsebegago ya maphelo. Dikwešišo tša boloi ke bothata bjo bo golo, ka ge e le tiragalo ya bogologo. Go bega gore motho o robetše ka khutšo ga mopapa ga bjale ga Daswa yo hlonolofaitšwego ka kereke ya Roma go re gopotša gore dinyakišišo tša boloi goba dikhwetšo tša baloi di be di na le ditlamorago mpe mo nako ye fetilego mme le gore se ga se se fetoge mo Afrika Borwa ya lehono.⁷⁸ Molao wo o hwetšagalago go karolwana yeo e šomanago le ditirelo tša baalafi ba setšo o swanetše go feteleka, ka gore ge batho ba diriša ditirelo tše ba dira se bjalo ka karolo ya ditumelo tša setšo sa bona, mme le tšona di šireleditšwe ke Molaotheo.

4.26 Dikgopolo tša tema 4.25 gape di ka šoma go maitshwaro a thibetšwego a malebana le tirišo ya maatla a mehlolo – selo seo baditšhaba le baalafi ba setšo ba se dirago bjalo ka karolo ya kgwebo ya bona.

4.27 Therišano ye ya ditaelo tša Molao le ditlamorago bakeng sa bao ba tloago molao e laetša kamoo go lego boima gore dikgorotsheko di šomana le merero ya boloi, gagolo ka tlase ga phethagaletšo ya molaotheo.

4.28 Dikgorotsheko di šomana le melato ye mmalwa ye malebana le boloi, ye mebedi ya yona e hlalošitšwe tokomaneng ya morero. Melato yeo e hlalošitšwego tokomaneng yeo e laeditše gore naa dikgorotsheko di be di eleleditše boitšhireletšo bja setšo goba aowa ge di šomana le melato ya boloi. Melatong ye mebedi, kgorotsheko e be e sa amogela boitšhireletšo bja setšo bjoo bo tšweleditšwego ke molatofatšwa.

4.29 Ge go sekwasekwa melato bakeng sa mohola wa tokomane ye, go hweditšwe gore go na le mehuta ye mebedi ya melato ya motheo yeo dikgorotsheko di šomanego le yona. Seo ke, yeo moo molatofatšwa a bego a latofaditšwe ka bosenyi bjoo bo laolwago ke molao wa bosenyi, le tšeo molatofatšwa a bego a latofaditšwe ka molato go ya ka Molao woo o sekasekwago. Molao wa melato gape o laetša gore bontšhing bja melato, merero yeo e rarollwago e sepelelana le go nea

---

⁷⁷ Act 22 of 2007. This Act will be briefly discussed below.

⁷⁸ On 13 September 2015, the Catholic Church celebrated the anointing of Mr Daswa as a saint. He was a teacher in the then Northern Province (now Limpopo). He was murdered on 2 February 1990 by members of his community, for refusing to accept the power of witchcraft or to participate in witch-finding. On 22 January 2015, Pope Francis authorised the Congregation for the Causes of Saints to promulgate and decree the martyrdom of Benedict Daswa. This process led to the beatification, which is public recognition by the Catholic Church that Benedict Daswa is “a blessed martyr of Christ and intercedes in heaven before God for the needs of God’s people”.

leina la motho bjalo ka moloi (tatofatšo ya boloi), polao ya boitšhireletšo kotsing, le dipolao tša muti. Magoro a a morago a melato, le dipelo tša yona di hlalošwa ka tlase.

4.30 Legoro la mathomo le melato yeo neo ya leina la motho bjalo ka moloi o išago kgorotshekong mme molatofatšwa a latofatšwa go ya ka WSA. Bakeng sa ge molatofatšwa a latofaditšwe ka go nea leina la motho bjalo ka moloi, dikgorotsheko di gateletše bohlokwa bja ditatofatšo tše le hlokego ya go šireletša ditikologo kgahlanong le dikgobatšo tše di lebanego batho bao ba tsopošwego bjalo ka baloi. Go *S v Phalane*,⁷⁹ balatofatšwa ba tšhotšhišitšwe le go otlwa bonsenyi bjo dirilwego ka tlase ga karolo 1(a) ya Molao. Balatofatšwa ba be ba dula motseng mme ba latofaditše mongongoregi gore o diragatša boloi, morago ga hlokofo ya yo mongwe wa leloko la tikologo. Setlogo sa ditatofatšo e be e se go molatofatšwa, ka ge taba ya boloi bja mongongoregi e be e setše e ahlaahlilwe kopanong ya motseng mme o be a setše a kgalemetšwe boloi bja gagwe. Morago ga lehu la yo mongwe motseng, molatofatšwa o ile a lata mongongoregi mme a tšwelapele ka ditatofatšo. Go bolelwa gore gape ba biditše kopano setšhabeng ngwakong wa mongongoregi, mme morago ba e biletša lebaleng la dipapadi, moo ba ilego ba hlohleletša batho ba motseng gore ba tšhume mongongoregi. Kgorotsheko ya Godimo e be e kgotsofetše ka tšhotšhišo le kotlo ya kgorotsheko ye tlase, yeo e bego e neile faene ya R3 000.00 goba dikgwedi tše lesome kgolegong bakeng sa molatofatšwa yo mongwe le yo mongwe. Go *S v Mashimbye*,⁸⁰ molatofatšwa o dirile molato go ya karolo 1(a) ya Molao a tagilwe kudu. O tšhotšhišeditšwe mengwaga ye lesome kgolegong. Kgorotsheko ya Godimo e boeletše gore kotlo ka kgorotsheko ye tlase e be e le ye šoro kudu, bjalo ka ge go tšweleditšwe gore kotlo ye beilwego ga se ya swanela go feta mengwaga ye lesome. Phokotšo ya kotlo go mengwaga ye mene, bogare bja yona e be e fegilwe, Kgorotsheko e boeletše gore molatofatšwa o dirile molato a nwele setagi. Le ge e le gore e lemogile bohlokwa bja molato woo molatofatšwa a bego a latofaditšwe ka ona, mme e dumetše gore molatofatšwa o be a swanetše go otlwa kudu, Kgorotsheko e boeletše gore seemo sa Mogopolo wa gagwe se swanetše go eleletšwa. Molatong wa *S v Maluleke*,⁸¹ molatofatšwa o be a latofaditšwe go ya ka karolo 1(a) ya Molao, bjalo ka ge a neile leina la mongongoregi bjalo ka moloi morago ga go kgopela mongongoregi gore a tloše mabu ao seta sa ngwana wa molatofatšwa se bego se šadišitše mohlala go ona. Molatofatšwa o ile a išwa kgolegong nako ya botelele bja ngwaga mme a dira boipelaetšo bja kotlo yeo. Kgorotsheko e be e sa kgotsofale ka kotlo ye šoro ye, efela e boeletše gore tatofatšo e be e le ye bohlokwa.

---

⁷⁹ [2005] JOL 14525 (T).

⁸⁰ [2005] JOL 16159 (T).

⁸¹ [2007] JOL 19283 (T)

Kgorotsheko e hlalošitše mahloko a lebanego batho bao ba bitšwago baloi , go akaretša “taišo ya dihlong, kgobatšo gape le lehu diatle tša ditšhabeng tše itšego.”

4.31 Le ge e le gore melato go ya karolo 1(a) e na le dikotlo tša kgolego ya nako ya go se fete mengwaga ye lesome, dipheo tša kgorotsheko melatong ye hlalošitšwego ka godimo di fapafapane. Dikotlo tša kgolego ya go se fete dikgwedi tše lesome, mengwaga ye mene, le ngwaga wo tee ka tatellano. Go sa setšwe temogo ya gore bosenyi bjo molatofatšwa a latofaditšwego ka bona ke bjo bohlokwa, dikgorotsheko di be di ikemišeditše go lebelela mabaka a phokotšo ya kotlo melatong yeo e dirilwego.

4.32 Legoro la bobedi la melato yeo e dirilwego le akaretša dipolao tša boitšhireletšo kotsing, goba moo kotsi e hlotšwego go mongongorego/ bangongoregi. Molatong woo o tlilego Karolong a Boipelaetšo (AD),molatofatšwa o be a bolayile motho yo mongwe – moagišane wa gagwe – ka lebaka la tumelo ya molatofatšwa boloying. Kgorotsheko e amogetšwe ntlha ya phokotšo ya kotlo ka tumelo ya molatofatšwa, bjalo ka hlalošo ya molato yoo a o dirilego.⁸² Kgorotsheko ya tlase e neile molatofatšwa kotlo ya mengwaga ye lesome ya molato. Ge e fokotša nako ya kgolego go mengwaga ye mene, Kgorotsheko ya boipelaetšo e dumetše bjalo ka lebaka le tee fela le kwagalago la hlalošo ya tumelo ya molatofatšwa boloying, morago ga go betša moagišane wa gagwe ka selepe – yoo a bego a nagana gore ke mankgagane. A go bolela gore dikgorotsheko di latetše mabaka le tsela ya AD ge di šomana le melato ya bošoro bja boloi. Go *S v Phama*,⁸³ molatofatšwa o be a bolayile motswasehlabelelo yo hlokefetšego morago ga go eletšwa ke ngaka ya boloi gore motswasehlabelelo e be e le yena a hlalago masetlapelo a motswalane. Kgorotsheko ga se ya amogela tumelo boloying bjalo ka dintlha ya go fokotša kotlo. Kgorotsheko e boeletše gore lebaka la polao e be e le boitefetšo, e seng tumelo boloying. Kgorotsheko e netefaditše kotlo ya kgorotsheko ya tlase ya mengwaga ye 12. Go *S v Latha*,⁸⁴ kgorotsheko e šomana le molato wo akaretšago polao ya koko ka ditlogolo tša gagwe. Motswasehlabelelo o be a latofaditšwe ka go loya motswalani yoo a hlokefetšego ka lebaka leo. Yo mongwe wa balatofatšwa o be a etetše sangoma, yeo e moeleditšego gore motswasehlabelelo wa mohu o moloyile. Kgorotsheko e neile molatofatšwa wa mathomo le wa bobedi kotlo ya mengwaga ye 20 le 15 ka tatellano. Kgorotsheko e eleleditše gore molatofatšwa o dirile bosenyi ka ge a be a bona mohu a ka hlola kotsi polokego ya malapa a bona. Gape e eleleditše Bofokodi bja bona bakeng sa bokgoni bja go bona bogolo ba bosenyi bja bona ka lebaka la seemo sa bona sa tago ge ba dira bosenyi.

---

⁸² *S v Netshivha* 1990 (2) SACR 331 (A).

⁸³ 1997 (1) SAR 485 (E).

⁸⁴ 2012 (20) SACR 30 (ECG).

4.33 Legoro la boraro ke melato yeo e šomanago le dipolao tša muti. Mo ke ge ditho tša mmele tša batho di tlošwa go batswasehlabelo morago ga polao, mme ditho tšeo di dirišetšwa muti (mehlare). Tatellano yeo e bonwago melatong ye, bjalo ka ge go hlalošitšwe temeng ye latelago, ke gore dikgorotsheko di farologanya magareng sa melato yeo dipolao di dirilwego e se ka boitšhireletšo efela bakeng sa kholego ya motho, mme le tšeo dipolao didirilwego ka lebaka la gore mosenyi goba molatofatšwa o be a na le tumelo boloying. Dikgorotsheko gape di be di šomana le melato moo dipolao di rulagantšwego.

4.34 Go *S v Alam*,⁸⁵ molatofatšwa o latilwe ke moalafi wa setšo, yoo a mo neilego tšhelete ya go reka maadi a motho ao a bego a hlokega go phetha tiragatšo. Le ge e le gore kgorotsheko e lemogile gore bosenyi ga se ba rulaganywa, ga se ya kgona go hwetša bohlatse bja go laetša gore ditiro tša molatofatšwa di be di na le motheo wa tumelo boloying, e lego seo se bego se tla bonwa bjalo ka lebaka la phokotšo. Kgorotsheko e gateletše ka moo polao ya pheto tirelo e bonwago e le bohlokwa ka gona. Kgorotsheko e boeletše gore molatofatšwa o be a bolayile e se ka lebaka la tumelo ya gagwe boloying efela e le ka lebaka la kholego ka boyena. Kotlo ya mengwaga ye 15, ye meraro ya yona e fegilwe, e neilwe bakeng sa polao, ka koketšo ya mengwaga ye lesome – ye mehlano ya yona e fegilwe – bakeng sa tatofatšo ya kato. Kgorotsheko e boeletše gore dikotlo tša dipolao tša pheto tiragatšo di swanetše go romela molayetša gore dipolao tše di ka se amogelwe. Go *Mogaramedi v S*,⁸⁶ molatofatšwa e be e le sangoma ya tiragatšo yoo a bego a bolayile sesi yagwe go hwetša setho sa mapele, seo a bego a se batlela go phethagatša teko ya gagwe ya mafelelo ya go diragatša. Kgorotsheko ya tlase e ile ya mo nea kotlo ya bophelo ka moka kgolegong go ya ka Molao wa Dikotlo wa 1997, mme a dira boipelaetšo kgahlanong le kotlo. Motheo wa boipelaetšo e be e le gore o dirile molato ka lebaka la tumelo ya gagwe ya bodumedi, ka leina gore tiragatšo ya go bolaya sesi yagwe e be e le ye hlokegago bakeng sa gore a phethagatše teko ya gagwe. Kgorotsheko e laeditše ngongorego ya yona ka bontšhi bja dipolao tša phetho ditiragatšo mme le tsela yeo ditokologo di fetolago bosenyi bjo. Kgorotsheko e hlalošitše melato yeo dipolao tšeo di dirilwego e be e le ka lebaka la gore batho ba be ba nyaka go itšhireletša kotsing. E boeletše gore maemo ao a swanetše go aroganywa le maemo moo bosenyi bo dirwago bakeng sa kholego ya motho goba kgahlegelo ya boinaganelo. Kgorotsheko e ganeditše boipelaetšo, e bolela gore kotlo ya bophelo ka moka yeo e dirilwego ke kgorotsheko ya tlase e be e swanetše. Gape e boeletše gore kotlo ye e na le hlokego bakeng sa go thibela batho go bolaya bakeng sa phetho tiragatšo.

4.35 Pheto malebana le seo se hwetšwago magorong a melato yeo e hlalošitšwego mo ke gore dikgorotsheko tša Afrika Borwa di dirišetšwe ditaelo tša WSA ge dišomana le melato ya ditiragatšo

---

⁸⁵ 2006 (2) SACR 613 (Ck).

⁸⁶ 2015 (1) SACR 427 (GP).

tše malebana le boloi. Se se farologane le dinageng tše dingwe tša Afrika, moo melato ye mengwe – ya go swana le polao – e dirišwago ka go swana le melato ya boloi. Melato yeo e sekasekilwego e laetša gore ga go makgetlo ao motho a latofadišwego ka go diragatša boloi fela; ke tlamorago ya tiragatšo yeo e lego setlogo sa melato ka moka yeo e tlogo dikgorotshekong. Se sengwe se bohlokwa seo se swanetšego go elwa hloko ke gore dikgorotsheko di be di dumela go lebelela ditiragatšo tša setšo tšeo di huetšago batho bao ba dirago melato ye amanego le boloi. Le ge melato ye mengwe e lemogilwe bjalo ka boitšhireletšo bja setšo, ye mengwe e eleleditše tumelo ya setšo fela bjalo ka sefokotši kahlolong. Ka fao, seemo sa boitšhireletšo bja setšo moAfrika Borwa ga se se kwagalago. Se se hlotše ditherišano magareng ga baithuti ba molao, mme ba bangwe ba botšhiša gore naa boitšhireletšo bja setšo ke karolo ya molao wa rena goba aowa.

b) *Traditional Health Practitioners' Act*

4.36 Thibelo ya tiragatšo ya boloi le tirišo ya maatla a mehlolo di laletša hlahlobo ya tema ya baalafi ba setšo merero ye malebana le boloi. Go bohlokwa go tseba gore palotekanyetšo ya maAfrika Borwa ao a etelago baalafi ba setšo go ba thuša ka dinyakwa tša bona tše mehlare e godimo kudu. Mohlala, ka 2007 le 2011, tekanyetšo ya diphesente tše 70 go ya go 80 tša setšhaba di etetše baalafi ba setšo, bao ba bonwago bjalo ka bao ba hwetšagalago go feta dingaka tša sekgoa.⁸⁷ Baalafi ba setšo gape ba etelwa bakeng sa thibelo kgahlanong le kotsi ya mehlologoba tefetšo kgahlanong le baloi.⁸⁸ Tshedimošo yeo e hwetšagalago e laetša gore go na le papafapano ya baalafi ba setšo, go swana le bao ba dirišago dilo tša bodumedi, semoya, botho, goba tša boitshepi tša mehlolo.⁸⁹ Ditšhaba tše ntšhi di lemoga mehuta ye mebedi ya baalafi, ka maina ba mešunkwane (*inyangas*) bao ba šomanago le mehlare ya setšo, le ba boitshepo (*sangomas*) bao ba šomanago le merero ya bomoya.⁹⁰

4.37 Tumelo go baalafi ba setšo ga e felele lekaleng le rilego la ditšhabatšhaba mme e nabile. Ka pharologano le tiragatšo ya semmušo ya mehlare, yeo e laolwago, baalafi ba setšo ke kgale ba sa laolwa. Ebile, go ya ka WSA, tiragatšo ya baalafi ba setšo e tlošitšwe molaong.

4.38 Pego ya Khomišene ya Ralushai,⁹¹ yeo e hlalošitšwego tokomaneng ye, e hlalošitše tema ya baetapele bja setšo le baalafi malebana le boloi. Ka nako ya dinyakišišo ka Khomišene ya

---

⁸⁷ Eastman in Bennett *Traditional African Religions* 184. Tebbe *Witchcraft and Statecraft*, 195.

⁸⁸ Tebbe *Witchcraft and Statecraft* 194

⁸⁹ Eastman in Bennett *Traditional African Religions* 184.

⁹⁰ Tebbe *Witchcraft and Statecraft*, 194

⁹¹ Note 60.

Ralushai baalafi ba setšo ba be ba bonwa bjalo ka bao ba ralokago tema ye bohlokwa mererong ye amanego le boloi. Go bolelwa gore ba ralokile tema yeo e esego ye thwii dipolaong tše dingwe tša muti, ka lebaka lagore ba hlohleletša tumelo boloying ka ditiragatšo tša bona. Godimo ga moo, go bolelwa gore dipolao tše dingwe tša pheto ya tiragatšo di hlohleleditšwe ke bona, makgetlong ao batswasehlabelo ba bolawago bakeng sa ditho tša mmele tšeo di romelwago go baalafi go dira muti.⁹²

4.39 Go tsenywa ga *Traditional Health Practitioners Act*⁹³ ke Palamente ka 2007 e be e le taetšo ya mmušo ya temogo ya baalafi ba setšo le tema ya bona go Afrika Borwa ya lehono. Mohola wa Molao, bjalo ka ge go phethagaleditšwe go karolo 2, ke go:

...

(b) phethagaletša ngwadišo, katišo le ditiragatšo tša bahlankedi ba maphelo mo Rephabliki; le

(c) go direla le go šireletša dikgahlegelo tša maloko a setšhaba ao a dirišago ditirelo tša bahlankedi ba maphelo ba setšo.

Molao o hlaloša mareo ao a sepelelanago le tokomane ye, e lego “tiragatšo ya maphelo ya setšo”, mehlare ya setšo”, le “kgopolo ya setšo”. Tše di hlalošwa ka mo go latelago:

‘tiragatšo ya maphelo ya setšo’ e ra tiragatšo ya mošomo, mahlahla, tshepetšo goba tirelo yeo e reetšwego kgopolong ya setšo yeo e akaretšago tirišo ya mehlare ya setšo goba tiragatšo ya setšo mme yeo e nago le maikemišetšo a -

- (a) Hlokomelo goba tšhošološo goba thibelo ya bolwetši bja mmele goba monagano; goba
- (b) Tsopolo bolwetši, hlahlobo goba thibelo ya bolwetši bja mmele goba monagano; goba
- (c) Tšhošološo ya motho go mo kgontšha go tšwelapele ka mošomo wa setlwaedi lapeng goba tikologong; goba
- (d) Thulaganyo ya mmele goba monagano ya motho bakeng sa boswa, bogolo, botswadi, pelego ya ngwana goba lehu

...

‘mehlare ya setšo’ e ra mehlare goba selo seo se dirišwago tiragatšong ya maphelo ya setšo bakeng sa-

- (a) Tsopolo bolwetši, hlahlobo goba thibelo ya bolwetši bja mmele goba monagano; goba
- (b) Mohola ofe goba ofe wa kalafo goba boitapološo, go akaretšwa hlokomelo goba tšhošološo ya bophelo bja mmele goba monagano goba boitekanelo bja batho,

Efela ga e akaretše sa go hlola bokgoba goba selo goba seno se kotsi.

‘kgopolo ya setšo’ e ra ditsela tša seAfrika, melao, mekgwa, dikgopolo, ditumelo, boikgopolelo le ditlwaedi le ditirišo tša mehlare ya setšo yeo e hlalošiwego gotšwa ke badimo go balatetšego goba gotšwa go lešika gi ya le lengwe, ka goba ntle le ditokomane tše ngwadilwego, dithekgilwe

⁹² Ralushai Commission report 47-49.

⁹³ Note 80.

ke saense goba di sa thekgwa, mme tšeo di bongwago bjalo ka tšeo di dirišwago tiragatšong ya maphelo ya setšo;

4.40 Le ge maikemišetšo a Molao a akeretša tshepetšo le taolo ya magoro a hlalošitšwego a bahlankedi ba maphelo ba setšo, Molao ga o laetše magoro ao. Se se thatafatšwa ke gore hlalošo ya “mohlankedi wa maphelo wa setšo” ke motho yo ngwadišitšwego ka tlase ga Molao. Taba ya gore ba mešunkwane ke bona fela bao ba hlalošitšwego e dira gore motho a ipotšiše gore naa ke lona fela legoro le lemogwago ke Molao. Le ge go le ka tsela yeo, bjale go na le pelaelo ya gore bahlankedi ba maphelo ka moka bao ba bego ba le gona pele ga Molao ba a lemogwa.

4.41 Nyakišišo ye ga e amane le hlokego yeo e bonwego molaong wo o laolago baalafi ba setšo; seo se sepelela go feta motheo wo laeditšwego. Re lebelela molao wo hlalošwago bakeng sa go tšweletša magato ao mmušo o a tšerego go laola lekala, go sepelelana le temogo ya ditiragatšo tša setšo Molaotheong. Nyakišišo gape e ikemišeditše go gatelela mathata go laola tiragatšo yeo e ithekgilego ditiragatšong tša boloi goba tirišo ya maatla a mehlolo, yeo e lepanywago le tirišo ya maatla a mehlolo, yeo e amanego le kgwebo ya baalafi ba setšo.

c) Ditšweletšo tše dingwe tša molao

4.42 Bakeng sa nako ye telele, Afrika Borwa e tswetšepele ka go šomana le ditiragatšo tše kotsi tše amanego le boloi le ditlamorago tša bona tše masetlapelo. Dikgorotshoko di tšwetšepele ka go šomana le melato ya bosenyi yeo e akaretšago ditiragalo tša bošoro bja boloi. Mafelelong a mengwaga ya 1990 go bane le koketšego ya ditiragalo tša bošoro bja boloi, mme go bile le phetogo ye bonalago go tlogo go dipolao tša malebana le boloi go ya go dipolao tša muti.⁹⁴

4.43 Ka 2007, ka maikemišetšo a go tiiša didirišwa tšeo di dirišwago go šomana le bošoro bjo malebana le boloi, Palamente dirile *Criminal Law (Sentencing) Amendment Act 38 wa 2007* (Molao wa Kotlo). Phetošo ye e šomana le kotlo ya mahlaahla ao a amanego

---

⁹⁴ Tebbe in Bennett *Traditional African Religions* 158-159.

le tiragatšo ya boloi le kgaolo ya ditho tša mmele.⁹⁵ Go swanetše go lemogwa gore phetošo e šomana le eng go *Human Tissue Act* le Molao wo o sekwasekwago. Go ka boletwa gore tlhakamolao e lemogile hlokego ya go dira magato a tiišetšo a go otlatho batho bao ba latofatšwago ka bosenyi bjo ka tlase ga Molao wa Kotlo.

4.44 Karolo 5 ya Molao wa Kotlo, yeo e fetošago Šetule 2 ya *Criminal Law Amendment Act* Molao wa 1997, e phethagaletša ka mo go latelago:

(a) ka go lokela go Karolo 1 morago ga tema (d) ya ditema tše tšweletšago magoro a “polao”, a ditema tše latelago:

(e) motswasehlabelo o bolayilwe bakeng sa go kgaola setho sefe goa sefe sa mmele sa motšwasehlabelo, goba ka lebaka la go tloša go sego molaong ga setho sefe goba sefe sa mmele sa motswasehlabelo;

(f) lehu la mohu le hlotšwe ke, goba le sepelelana thwii le, molato ofe goba ofe yo hlalošitšwego go karolo 1 (a) go ya go (e) ya Molao wa Kgatelelo ya Boloi, 1957 (Molao 3 wa 1957); ...

4.45 Molao wa Dikotlo o ikemišeditše go otlatho basenyi ba bošoro bja boloi e seng batho bao ba dirišago ditho tša mmele tše hweditšwego ka dipolao tša muti (e lego “badiriši”). Karolo 1 ya Molao wa Dikotlo e phethagatša kotlo ya boikgopolelo ya bonnyenyane ya bophelo ka moka kgolegong bakeng sa babolayi ba maikišetšo a go kgaola ditho tša mmele, goba bakeng sa babolai ba dipolao tše Amanego le bošoro bja dikarolwana (a) go ya go (e) tša Molao wa Kgatelelo ya Boloi.⁹⁶

4.46 Le morago ga go dira Molao wa Dikotlo, dikgopelo di tšwetšepete gore mmušo o lebelele batho bao ba dirišago muti woo o dirilwego ka ditho tša mmele, bjalo ka ge bareki ba ba bonwa ba phethagaletša hlokego ya muti wo.⁹⁷ Tona ya Basadi, Bana le Digole o be a šišintše dikotlo tše šoro le go fetiša bakeng sa dipolao tša muti, mme le ditshepetšo tše kaonafaditšwego tša go bega bosenyi bjo malebana le dipolao tša muti.⁹⁸

4.47 Gape ka 2007, Mpumalanga e lekile go laola tiragatšo ya boloi. Ga go bonnete bja gore ke ka eng profense yela e lekile go laola boloi, godimo ga molao wa bosetšhaba woo

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Tebbe in Bennett *Traditional African Religions* 173.

⁹⁷ Tebbe in Bennett *Traditional African Religions* 158.

⁹⁸ Tebbe in Bennett *Traditional African Religions* 174. This ministry continues to add its voice by encouraging government to develop mechanisms to deal with muti killings. This was seen in their appeal in 2011, when they requested the Commission to investigate muti murders. The issues raised by the ministry now form part of this investigation.

o šomanago le boloi – e lego, Molao le Molao wa Dikotlo. Bangwe ba bolela gore se ke ka ba ka lebaka la tenego bakeng sa tiyegišo ya mmušo tshekasekong ya molao wa boloi.

4.48 Tihakamolao ya Profense e šišintše Molaokakanywa wa Kgatelelo ya Boloi wa Mpumalanga wa 2007, woo o bego o ikemišeditše go “kaonafatša kgatelelo ya boloi mo profenseng, go dira Molao w Maitshwaro wa Baalafi ba Setšo, go phethagaletša maikarabelo go Baemedi ba Setšo mererong ye bohlokwa le seo.”

4.49 Molaokakanywa wa Kgatelelo ya Boloi o be o ikemišeditše go dira bosenyi dinyakišišo tša baloi le tiro ya go latofatša motho ka boloi. Gape Molaokakanywa o dumeletše taolo ye tseneletšego ya “baalafi ba setšo”.⁹⁹

4.50 THO le SAPRA di ganeditše Molaokakanywa mme tša dira dithomelo go mmušo wa Mpumalanga. Maikemišetšo a THO e be e le gore Molao o laetša “bomorago”, kgethollo yam mala, Bokresete, neoliberal, [mme] o hloka hlomphe ya ditumelo tše digwe...”. Ka pharologano, SAPRA e ganeditše go dirwa ga ditiragatšo tša ona bosenyi, le kgathako ya bomolaotheo ya se.¹⁰⁰

4.51 Molaokakanywa o tlogetšwe mme ga se wa dirwa molao ke mmušo wa profense. Se e ka tloga e le ka lebaka la dikganetšo tša Molaokakanywa ka THO le SAPRA.

2 Bomolao bja Molao wa Kgatelelo ya Boloi

4.52 Ke tlwaelo gore diphethagaletšo tša WSA di gataka ditokelo tša batho ba go swana le baditšhaba le baalafi ba setšo, bao ba bolelago gore mahlaahla a malebana le boloi ke karolo ya tumelo ya bona goba ditumeo tša setšo. Ditokelo tše dišireleditšwe Molaotheong mme di ka se gatakwe ntle le lebaka la tokafatšo yeo e fihlelelago dinyakwa tša Molaotheo.

---

⁹⁹ Tebbe in Bennett *Traditional African Religions* 158. With regard to the regulation of traditional healers, the Bill proposed a requirement that Chiefs and Headmen must discourage gatherings aimed at identifying witches.

¹⁰⁰ Ibid.

4.53 Go tsebega gore ditokelo tša Molaotheo ga se tša phetišo. Ditokelo ka moka Molaong wa Ditokelo di ka fokotšwa, ge phokotšo yeo e le ye “kwagalago le ye lokafetšego setšhabeng se lokologilego la temokerasi.” Ditokelo tše dingwe Molaong wa Ditokelo di na le mellwane ya ka gare, mme tše dingwe di ka fokotšwa go ya ka kgaolo kakaretšo ya mellwane, karolo 36 ya Molaotheo 36(1).¹⁰¹ Karolo 36 e phethagaletša ka mo go latelago:

Ditokelo tše di lego ka Molaong wa Ditokelo di ka ba le mellwane fela go ya ka molao wo o akaretšago mang le mang ge e le gore mollwane wo o a kwala e bile o molaong setšhabeng seo se lokologilego sa temokrasi seo se theilwego ka seriti sa botho, tekatekano le tokologo, go elwa hloko mabaka ka moka ao a amegago, go akaretšwa -

- (a) mohuta wa tokelo;
- (b) bohlokwa le maikemišetšo a mollwane;
- (c) mohuta le bogolo bja mollwane;
- (d) kamano magareng ga mollwane le maikemišetšo a yona; le
- (e) mokgwa woo o sa šitišego phihlelelo ya maikemišetšo ao.

4.54 Karolo 36 e phethagaletša tekanyetšo yeo e swanetšego go diragatšwa bakeng sa go bona gore mollwane wa tokelo o lokafetše. Se se bolela gore mollwane o dumesegile fela ge o ka lokafatšwa go ya ka tekanyetšo yeo e dirilwego – ntlha yeo e netefaditšwego ke Kgorotsheko ya Molaotheo melatong ye mmalwa. Karolo ye e phethagaletša nyakišišo ya magato mabedi, yeo e botšišago pele gore naa tokelo e gatakilwe, mme sa bobedi gore naa kgatako e ka lokafatšwa goba aowa. Pharologano magareng ga magato a mabedi a nyakišišo ke gore legatong la mathomo, go lebeletšwe hlathollo ya tokelo mme legatong la bobedi go hlekega nyakišišo ye tšeneletšego go laetša tokafalo ya mollwane.¹⁰²

4.55 Mollwane wo pethagaleditšwego go karolo 36 o hloka gore molao wo o gatakago ditokelo o direle mohola wo kwagalao, mme o hloka tekanyetšo magereng ga kotsi yeo e hlokwago ka go gataka molao me kholego ya setšhaba kgatakong ye. Tšhomišo ya teko ya mellwane e be e dirišitšwe botse go *S v Mokwanyana*,¹⁰³ moo kgorotsheko e boletšego gore:

Mollwane wa ditokelo tša Molaotheo bakeng sa mohola wo kwagalago mme le wo hlokegago setšhabeng sa temokerasi o akaretša tekateanyo ya dikelo tše kgahlanong, mme mafelelong le hlahlobo yeo e dirwago ka

¹⁰¹ Currie & de Waal *'The Bill of Rights Handbook'* 2005, 164.

¹⁰² Currie & de Waal (2005) 167.

¹⁰³ 1995 (3) SA 391 (CC).

tekatekanyetšo...Bonnete bja gore ditokelo tše farologanego di na le ditlamorago tša farologanego bakeng sa temokerasi, mme bakeng sa Molaotheo warena, bakeng sa setšhaba se lokologilego sa temokerasi sa dikelo tša tokologo le tekatekano', go hlaloša gore ga go maemo a phethagalo ao a ka dirišwago bakeng sa go laetša kwagalo le hlokego. Melao e ka hlangwago, efela tiragatšo ya melao yeo maamong a rilego e ka dirwa go ya ka molato ka o tee ka o tee. Se se hwetšagala nyakegong ya tekatekanyo, yeo e hlohleletšago tekanyetšo ya dikgahlegelo tše fapafapanego. Tshepetšo ya tekanyetšo, dikeleletšo tše malebana le kakaretšo ya mkgwa wa tokelo yeo e fokotšwago, le bohlokwa bja yona setšhabeng se lokologilego sa temokerasi sa tokologo le tekatekano; mohola wa mollwane wa tokelo le bohokwa bja mohola woo setšhabeng se; bogolo bja mollwane, go šoma ga ona, le moo mollwane o hlokegago, gore naa maikemišetšo a ona a ka fihlelelwa ka mekgwa ye mengwe yeo e sego ya kgatako ya tokelo yeo go bolelwago ka yona...¹⁰⁴

4.56 Tshekaseko ya bomolaotheo bja WSA e a hlokega bakeng sa nyakišišo, eseng fela go lebelela gore naa Molao ka fao o lego ka gona ke wa bomolaotheo goba aowa, efela gore netefatša gore naa molao wo itšego o ka se hlangwe go laola lefelo le. Bakeng sa go šomana le morero wo, go na le hlokego ya go hlahloba bosenyi bjo bongwe le bo bongwe bjo tsopotšwego ke Molao ka bowona. Karolong ye latelago, taelo ye nngwe le ye nngwe ya Molao e a sekwasekwa bakeng sa go laela ge e ba mellwane ya ditokelo tša molaotheo e lokafetše.

a) Tsopolo ya motho bjalo ka moloi

4.57 Karolo 1(a) ya Molao e phethagaletša gore ke molato gore motho a

'rweše motho ofe goba ofe molato wa go hlola, ka mekgwa ya melholo, ya bolwetši goba kgobatšo goba tshenyo go motho ofe goba ofe goba selo, goba yo a neago leina goba a laetšago motho yo mongwe bjalo ka moloi.'

Molato o na le kotlo ya mengwaga ye 20 kgolegong, ge motho a bolayilwe ka lebaka la go rwešwa goba go latofatšwa go hlatsetšwe gore ke "ka tlwaelo goba maemo a ngaka ya baloi goba mohwetša baloi". Makgetlong a mangwe, kotlo ke mengwaa ye lesome kgolegong. Ditaello di laetša gore molato o bonwa bjalo ka o bohlokwa kudu. Bomolaotheo ba molato bo dirwago ke taelo ye botla hlalošwa morago.

---

¹⁰⁴ Ibid para 104.

4.58 Taelo e laetša e ke e thibela go bitša motho moloi goba go laetša gore motho o hlotse kotsi go yo mongwe ka ditsela tša mehlolo. Go bonala eke go na le dikgonagalo tša dikgatako tše mmalwa tša ditokelo. Sa mathomo se akaretša thibelo go seo batho ba se bolelago goba ba se rwešago. Se se gataka karolo 16 ya Molaotheo, yeo e phethagaletšago gore “Mang le mang o na le tokelo ya tokelogo ya boitlhagišo yeo e akaretšago –...tokologo ya go hwetša goba go nea tshedimošo goba dikgopolo”. Ge motho a dumela gore motho yo mongwe o hlotše kotsi ka ditsela tša mehlolo, tealo ya karolo 1(a) e ka ba thibela go bolela se molaong. Se molaleng, se laetša kgatako ya tokologo ya boitlhagišo. Gape e na le kgonagalo ya go gataka karolo 15 ya Molaotheo, yeo e phethagaletšago gore “mang le mang o na le tokelo ya tokologo ya monagano, tumelo, mogopolo le boikgopolelo”. Go In *S v Lawrence*, Kgorotsheko ya Molaotheo e hweditše gore:

Se bohlokwa sa kgopolo ya tokologo ya tumelo ke tokelo ya go diragatša se ka tokologo ntle le letšhogo, thibelo goba kotlo, le tokelo ya go tšweletša ditumelo tša bodumedi ka tumišo le tiragatšo goba ka thuto le phatlalatšo.¹⁰⁵

4.59 Bopepeneneng, taelo ya karolo ya 1(a) e gataka ditokelo tša go tšweletša ditumelo tša motho. Efela, ditumelo tše di ka hlola mehuta ya ditšo le ditumelo tša Afrika Borwa tše akaretšago tumelo maatleng a mehlolo . Ka fao, bjalo ka morero wa tumellano ye tšeneletšego le taelo, Molao o ka bonwa bjalo ka wo ikemišeditšego go lebelela ditumelo tša setšo sa Afrika ka boloi. Go na le ditumelo tše ntšhi o Afrika Borwa tše o di ka hlokoletšago, ka dinako tše dingwe, ka mokgwa wa mehlolo. Se se sepelelana le bonnete bja gore go na le lehlakore le swanago kgatakong, leo le sepelelanag le karolo 31 ya Molaotheo. Karolo 31 e phethagaletša gore “Batho bao e lego ba sehlopha se rilego sa setšo, bodumedi goba polelo, ga se ba swanela go ganetšwa tokelo ya bona, le maloko a mangwe a tokologo – (a) ya go ithabiša ka setšo, tiragatšo ya bodumedi bja bona le tirišo ya leleme”. Go ka bolelwa gape le gore go ka tšwa go na le kgatako ya karolo 9 ya Molaotheo, ka ge taelo e ka bonwa bjalo ka yeo e kgethollago – le ge e le pepeneneng – ka mabaka a kgopolo, tumelo le setšo.

4.60 Peakanyetšong ya molaotheo wa Afrika Borwa, kgatako ya bopepeneneng ya tokelo ga e phethagatše nyakišišo ya bomolaotheo. Potšišo ye nngwe e a tšwelela ya

---

¹⁰⁵ *S v Lawrence; S v Nagel; S v Solberg* 1997 (4) SA 1176 (CC) para 92 quoting Dickson CJ in *R V Big M Drug Mart* (1983) 13 CRR 64.

tokafatšo ya kgatako yeo. Tokafatšo yeo e ka diragatšwa go ya ka ditaelo tše rilego tše tšweleditšwego magatong a fapafapanego a nyakišišo. Malebena le tokologo ya boithhagišo, go ka bana le potšišo ya gore naa dithwešo tše ke polelo ya lehloyo goba aowa. Tekatekanong, go na le potšišo ya gore naa kgethollo ke ye lokilego goba aowa. Go efoga therišano ye telele malebana le ditatelo tša molao tša tokelo ye nngwe le ye nngwe, nyakišišo ya karolo 36 e tla fetlekwa mme se se tla šomana le bontšhi bja merero yeo e tšwelelago mellwaneng ya ka gare ya ditokelo.

4.61 Morago ga go šomana le mokgwa wa ditokelo tše go bolelwago ka tšona (e lego tše bohlokwa ka moka), ntlha ya mathomo ya karolo 36 ke go tsopola mohola wa taelo. Go laeditšwe gore mo Afrika Borwa, go nea leina la motho bjalo ka moloi go ka hlola gore motho yoo a hlorigwe mme gantši go hlola bošoro bjo thwii kgahlanong le motho yoo.¹⁰⁶ Bjalo ka ge taelo e laetša, se se ka hlola lehu goba kgobatšo ye šoro mmeleng wa bona goba monaganong. Go ka ba le karolo ya bong maikemišetšong a taelo ye, tekong ya yona ya go šireletša basadi bao ba kgethollotšwego setšhabeng gore ba se kgethollwe bjalo ka baloi ka dibopego tša leago tša bonna tše di gapeletšwago go bona. Ge mohola wa tibelo e le go fediša tšweletšompe ye, letshwenyo le bošoro kgahlanong le batho bao ba tsopotšwego bjalo ka baloi, mohola o tšwelela bjalo ka o swanetšego.

4.62 Ntlha ye latelago ya nyakišišo e akaretša tsopola ya mohuta le bogolo bja mollwane: Go bonala gore tokologo ya mongwe ya boithhagišo le tumelo di na le mellwane efela e seng ka phethagalo. Motho a ka se hlole kotsi ya mehlolo go yo mongwe goba a mmitša moloi. Ngangišano ye bohlokwa yeo e tšweleditšwego ke SAPRA e malebana le nnete ya gore batho ba bangwe ba diragatša boloi bjoo bo “lokile”, moo e lego gore batho ba ipitša baloi ka toka. Mollwane mo o tla ba wa tekanyetšo ye tseneletšego mme woo o tsenyago ntlha ye kwagalago ye bohlokwa ya tiragatšo ya bodumedi.

4.63 Ntlha ye latelago ya nyakišišo ya tekatekanyo e hloka go nagana ka tswalantšho ya magareng ga mollwane le mohola wa ona. Naa go dira dithwešo tše bosenyi go thibela ditlhaselo ka phethagalo go bao ba belaelwago gore ke baloi? Go bonala eke go swanetše go bane le tswalano ye kwagalago magareng ga molao le mohola wa ona, bjalo ka maikemišetšo a go fediša dithwešo tše ka kgonagalo ya dikotlo tše šoro. Gape go na le

---

¹⁰⁶ The media reports referred to in paragraphs 3.50 to 3.52 above demonstrate how people's lives can be placed in danger if they are accused of witchcraft.

potšišo ya ka fao molao wo o tsejwago mo nageng, e lego seo se ka thibelago go šoma ga molao. Efela, hlogo ye ke yeo mmušo o swanetšego go ruta batho ka yona, eupša taba yeo ga se yeo e ka fihlelelwago ke molao ka bo ona.

4.64 Teko ya mafelelo e amane le gore naa go na le mokgwa wa kgonagalo “woo o sa thibelago kudu” yo o ka dirišwago go fihlelela mohola o wa tlhakamolao. E lego gore, naa go na le tsela yeo e nago le tlamorago ye nnyenyane tokelong, efela yeo e ka fihlelelwago mohola wo e ikemišeditšego? Potšišo ya taelo ke gore naa e nabile kudu goba aowa.¹⁰⁷ Ka mantšu a mangwe, go na le hlokego ya go eleletša gore naa taelo e nabile kudu goba aowa ebile e phethagaletša go dira bosenyi bja, mohlala, dikgopolo tše kwagalago tša bodumedi. Mafelelong, kgahlegelo ya motheo ya mmušo ke go fediša bošoro kgahlanong le mme le tšweletšobobe ya batho bao ba, goba ba latofatšwago ka go ba baloi. Ka fao, ga go hlokego ya go thibela tšhupetšo ye nngwe le ye nngwe ya motho bjalo ka moloi, gagolo moo se se nago le hlalošo ye lokilego – bjalo ka ge go hlalošitšwe ke SAPRA. Gonaba ga go bolela gore taelo e ka se lotwe mme ya sepetšwa le Molaotheo. Mohlala, go ka tšweletšwa taelo gore e laetše gore thwešo ya gore motho ke moloi e swanetše go ba le “maikemišetšo a go tšweletša bobbe goba go hlola kotsi, le ge e le mmeleng goba monaganong, mothong yoo”. Bothata ke gore naa maikemišetšo a a ka hlatselwa ntle le bothata ka tshwaraganyo ya polelo ya molomo, yeo e ka laetšago maikemišetšo. Ge motho a le gare ga sehlopha sa batho bao ba nago le dibetša a goeletšwa “A re lateng baloi ka ngwakong wa A le B”, go ka kwagala gore maikemišetšo a a hwetšagala. Ka fao go bonagala eke thibelo yeo e sa nabago kudu e ka lokafatšwa go ya ka tlhako ya molaotheo.

b) Moloi yo tšweletšago kotsi moloying yo mongwe

4.65 Karolo 1(b) ya Molao e phethagaletša molato ka motho ofe goba ofe yoo
a -

Maamong ao a laetšago gore o na le goba o dira eke o diriša maatla afe goba afe a mehlolo, boloi, tšharakano goba mehlolo, thwešo go goba nyamalatšo ya motho ofe goba ofe goba selo go motho yo mongwe.

---

¹⁰⁷ *Case v Minister of Safety and Security; Curtis v Minister of safety and Security* 1996 (3) SA 617 (CC).

Taelo ga se ya tšweletšwa ka phethagatšo. Go bonala gore e laetša thibelo go motho yoo a bolelwago goba a dirago eke o diriša maatla a mehlolo go bolela gore motho yo mongwe ke “moloji” yoo a hlolago kotsi go motho yo mongwe. Dingongorego tša taelo ye di swana le tšeo di tšweleditšwego go karolwana (a), bjalo ka ge di tšweleditšwe ke phethagaletšo ya molato, yeo e swanago malebana le dikarolo ka bobedi bja tšona. Karolo 1(b) e thibela batho bao ba belaelwago go diragatša maatla a mehlolo go bolela gore motho yo mongwe o lekile go hlola kotsi go ba bangwe ka mokgwa wa mehlolo.

4.66 Phetleko ya kgatako e swana le therišano ya karolo 1(a) ka godimo, ntle le gore thibelo ya polelo e tla šoma fela go motho yo “bolelwago goba a dira eke” o diriša maatla a mehlolo. Botebo bja taelo bo a kwagala mme kgatako ga se ye tseneletšego. Tokafatšo gape e tla ba maikemišetšo a phego ya thwešo ya boloi go batho ba rilego go efoga tšweletšompe, letshwenyo, le bošoro kgahlanong le motho. Hlahlobo ya tekatekano e ka swana, mme se se ka dira gore go be bonolo go lokafatša ka lebaka la go se tsenelelo ga kgatakako. Ka nako ye tee, go ka eleletšwa “mekgwa yeo e sego ye tseneletšego” ya tshekaseko gape. E ka ba e le gore, seemong se, go na le hlokego ya go thibelo thwešo ye ka mang goba mang yoo a bolelwago goba a dirago e ke o diragatša maatla a mehlolo; go belaelwa gore se se hlaloša ba-sangoma. Motho yo a ka, bjalo ka karolo ya profeseane ya gagwe, fetola kgopelo ya go tsopola motho bjalo ka moloi, efela ntle le maikemišetšo a go hlola kotsi. Efela, ditlamorago tša tsopolo ya motho bjalo ka moloi ke leloko le hlomphegago e ka nea lebaka le kwagalago la thibelo ya bokgoni bja bona bja go dira seo, go sa kgathalatšege gore naa ba ikemišeditše go hlola kotsi goba aowa.

c) Go thwala motho go hwetša moloi

4.67 Karolo (c) ya Molao e thibela motho ofe goba ofe yoo a

Thwalago goba a hwetšago ngaka ya boloi, mohwetši baloi goba motho ofe goba ofe go nea leina goba go laetša motho ofe goba ofe bjalo ka moloi.

Taelo ye e thibelo motho go etela ngaka ya boloi goba sangoma go nea leina la motho bjalo ka moloi. Ka fao e leka go thibelo tiragatšo ya tsopolo bjalo ka legato la mathomo. E

tsenelela ka mo go sa swanelago go batho bao ba dumelago baloying, mme e hlola dikgatako ka mokgwa wo swanago le tšeo di hlalošitšwego phetlelong ya karolo 1(a) ka godimo. Ka nako ye tee, tokafatšo e laola thibelo ya batho ya go nyaka gore naa motho ke moloi goba aowa. Ye ke tsenelelo ye nabilego kudu mme e ka hloka taelo ya mollwane. Ga go bonnete melatong ka moka, gore motho a ka nyaka go tseba gore motho ke moloi fela go mo gobatša. Ka fao, go thibela ke kgonagalo ya go hloka bomolaotheo, go ka ba le hlokego ya go dira mollwane phethagaletšong ye ka mareo a go swana le “bakeng tšweletšompe motho yo rilego goba kgobatšo mmeleng goba monaganong wa bona”.

d) Thibelo ya phatlalatšo ya tsebo ya boloi

4.68 Karolo (d) ya Molao e dira molato bakeng sa motho yoo a –

Nago le tsebo ya boloi, goba tirišo ya ditšhamo, le go eletša motho ofe goba ofe ka go loya, gobatša goba senya motho goba selo, nea motho ofe goba ofe dilo tša boloi le ge e le tša bofora.

Molato wo o na le faene yeo e sa fetego diranta tše makgolohlano ,¹⁰⁸ goba kgolego ya go fihla go mengwaga ye mehlano.

4.69 Gape, taelo ye ga ya thalwa ka tshwanelo. Ga go bonnete bja gore seo se thibelwago ke eng, gagolo ka lebaka la tirišo ya mantšu “le” le “goba” taelong. Karolo ya mathomo ya molato e tšweletša e ke e thibela motho go bolela tsebo ya boloi goba tirišo ya ditšhamo. Naa seo se lekane bakeng sa tiragatšo ya molato? Ga go bonnete bja seo, efela hlathollo ye kwagalago ke yeo e ka bolelwago gore ga se ya lekanela. Dintlha tše dingwe tše pedi di bohlokwa. Motho o swanetše go (a) eletša motho ofe goba ofe gore a ka loya goba a gobatša goba a senya yo mongwe ka tsela efe; goba (b) nea motho yo mongwe mekgwa efe goba efe ya maikemišetšo a boloi. Ka fao go bonala go na le kgonagalo ya go tšhotšhišetšwa molato wo ge motho a na le tsebo ya boloi mme a nea motho mokgwa ya boloi, ebile le ge e le ntle le maikemišetšo a go goba maiteko a go gobatša yo mongwe. Karolo ye e sepelelana le leina la Molao, leo le bolelwago la kgatelelo ya boloi. Taelo ye e thibela phetlalatšo ya boloi.

---

¹⁰⁸ In terms of the current schedule the fine for a crime committed under this subsection is R100 000.00.

4.70 Bopepeneneng, karolwana e laetša kgatako ya ditokelo tše mmalwa. Ka motheo e gataka karolo 15 ya Molaotheo, yeo e akaretšago tokelo ya tokologo ya mogopolo, bodumedi, monagano, tumelo le boikgopolelo. Bjalo ka ge go hlalošitšwe, se se akaretša tokelo ya go diragatša bodumedi bja motho. Ge re eleletša gore go na le ditumelo le ditšo tše didiragatšago boloi mo Afrika Borwa, ga go kgatako ya karolo 31. Gape, go na le kgonagalo ya kgethollo ka tlase ga karolo 9 ka mabaka a mogopolo, tumelo le setšo. Ntlha ye bohlokwa go ya ka karolo 9 e ka ba kgethollo go ya ka tshekamelo ya bong le/goba bong, ge go lebelelwa gore gantšhi boloi bo ama basadi; ka fao, thibelo e ka ama ditiragatšo tše itšego tša basadi ka go hloka tekatekano.¹⁰⁹

4.71 Potšišo yeo e tšwelelelago ke gore naa taelo e ka lokafatšwa go ya ka karolo 36(1) ya Molaotheo. Mohuta wa tokelo o bohlokwa, ka fao potšišo ye latelago e lebane le mohola wa mollwane. Ga go bonnete bja gore mohola wa taelo ye ke eng woo o amago tokafalo.

4.72 Moholakgolo o banala eke ke go thibela kotsi yeo e hlokwago ke boloi go motho ofe goba ofe goba selo sefe goba sefe. Thibelo ye e bonala e sepelelana le katišo ya boloi ka go kgontšha batho go hwetša mekgwa ya go diriša boloi. Mohola o tšweletša eke boloi ka bo bona bo hwetšagala bjalo ka sehlongwa, mme bo ka hloka kotsi ye bonalago go batho. Bothata bja go fetleka mohola wa taelo ye o lebane le go hwetša, ka mabaka a nago le bohlatse, gore naa phopholetšo ye ke ya nnete, mme le gore ke kotsi efe yeo e ka mago batho. Bothata bja go fetleka mohola bo sepelelana le potšišo ya gore naa nnete ya go bontšhi bja batho ba Afrika Borwa bo dumela boloying le dikotsi ke lebaka ka go dira thušo ya batho ba bangwe go tiragatša boloi bosenyi. Go a kwagala gore mmušo o ikemišeditše go thibela batho bakeng sa kgobatšo ya ba bangwe ya mmele goba monagano. Bothata ka taba ye ke gore naa thibelo ya molao e ka dumelelwa ka lebaka la tumelo ya mehlolo yeo e hlokago netefatšo ya saense goba aowa. Ge go eleletšwa ditlamoragompe tša khwetšo ya go ka bonwa molato, bogologolo go boletšwe gore ga se kakanyo ye botse go latofatša go ya ka dipono tša bodumedi tše di hlokago netefatšo ya saense. Ka nako ye tee, Khomišene e lemoga gore tumelo boloying e ka dirišwa go hlola maikutlo a letšhogo go bao ba dumelago go yona. Batho ba bangwe ba ka dumela gore badiriši boloi ka tsela ya maikemišetšo a go hlola kotsi go babangwe. Go naa kgobatšo ya mmeleng e ba gona

---

¹⁰⁹ Albertyn C and Goldblatt B 'Equality' in *Constitutional Law of South Africa* (Juta, 2005) 35-55 to 56

goba aowa, tshepetšo yeo e ka hlola kgatelelo ye tseneletšego ya monagano go batho ba setšhabeng. Khomišene e dumela gore ge ditiragatšo tše kotsi tše malebana le boloi di ka dirwa bosenyi, ke tirišo ya tšona ya maikemišetšo a go gobatša goba go hlola kgatelelo ya monagano yeo e swanetšego go lebelelwa.

4.73 Mohuta le boholo bja mollwane bo ama legoro le le nnyenyane la batho, mme le ka se gatelele kudu bokgoni bja bona bja go diragatša mahlahla a molaong. Naa mollwane o sepelelana ka mo go kwagalago le mohola? Ka phopoletšo, thibelo ya phetišetšo ya tshedimošo go ba bangwe e ka ama tiragatšo ka tsela ye mpe, gape e ka fokotša kgonagalo ya dikotsi tšeo e ka dihlolago (ge tše di ka amogelwa). Na go na le tsela yeo e sego ye šoro kudu ya go fihlelela mohola? Taelo e tšweletša go naba kudu ka ge e akaretša mekgwa ya boloi ka moka eupsa mehuta ye kotsi. Gagolo, ge eba molato o ka diragatšwa – go hlokwa bonnete – ka lebaka la phatlalatša ya dilo tša boloi, go ka akaretša batho bao ba nago le takatšo ya go dumela goba go atiša ditumelo tše hlalošitšwego ke SAPRA, e lego tšeo di sa ikemišetšago go gobatša ba bangwe. Ge taelo e ka lotwa, e swanetše go fetošwa go laetša keletšo ka gore kgobatšo ya motho e hlokega ka mabaka afe a taelo, bakeng sa go kgetholla mehuta yeo e sego ye kotsi ya boloi.

4.74 Mafelelong, potšišo e sepelelana le gore naa kgobatšo ya mehlolo yeo e reetšwego go ditumelo tša Sehlophakgolo sa maAfrika Borwa di ka bona mohola wo kwagalago molao wa molaotheo, moo dikgopolo tše e se tše swanago go maAfrika Borwa ka moka mme di hloka bohatse. Bjalo ka ge Khomišene e tšweletša, tlhakamolao e ka tsena bakeng sa go thibela tirišo yeo e belaelwago ya boloi yeo e ka hlolago kgatelelo ya monagano go ba bangwe.

e) Thibelo ya boloi

4.75 Karolo (e) ya Molao e hlola molato bakeng sa motho yo a –

ka keletšo ya ngaka ya boloi, mohwetši baloi goba motho yo mongwe ka lebaka la tsebo ya bofora ya boloi, a diriša goba a hlola tshenyotirišong tsela efe goba efe goba tshepetšo yeo e, go ya ka keletšo ya tumelo ya gagwe, e diretšwe go gobatša goba go senya motho goba selo.

Taelo ye ke yeo e thibelago tiragatšo ya boloi yeo e diretšwego go gobatša goba go senya motho goba selo. Dikgatako tša ditokelo di ka latela phetleko ya karolwana (d) ka godimo. Phetleko ya tokafatšo e ka ba ye swanago. Potšišo ke gore naa go a kwagala, temokerasing ya molaotheo, go thibela kamano ditshepetšong tša mehlolo tšeo di diretšwego go hlola kotsi go ba bangwe. Go na le tokafatšo gore mmušo o thibele ditiragatšo tšeo di ka hlolago kotsi go ba bangwe. Bothata mo ke gore ga se maAfrika Borwa ka moka ao a dumelago gore dikotsi tše ka nnete di ka hlolega, mme ditumelo tše ga se tšeo di ka lekwago ka ditshepetšo tša saense. Ge motho yo a lego lapeng la gagwe a ka bolela gore “ke nyaka maatla a mehlolo go gobatša X”, naa seo se ka thibelwa? Go phopholetšwa gore, go ka se be ka tsela yeo, ge go sa dumelwe gore kotsi e tla ba gona. Efela, ge go dumelwa gore go ka ba le kotsi, tlhakamolao e ka ba le mabaka a tsenelelo go ya ka maikemišetšo a motho go gobatša, gammogo le kgatelelelo ya monagago yeo e hlolwago go bao ba tšhošetšwago. Ngongorego ke gore molao e laletša menyatla ya kgonagalo ya go dira bosenyi bja mahlahla, mme gape le batho bao ditšhaba di lego kgahlanong le bona ka lebaka la ditumelo tša mehlolo, mme go dira bosenyi bjo go ka gataka ditikelo tša batho. Go ka bonwa e le bothata ge go hlolwa kotsi go motho ka lebaka la tumelo yeo e sa netefatšwago yeo e ka ngangišegago ya o mongwe. Tiragatšo ya mmušo wo mongwe le wo mongwe go dira molato e swanetše go ya ka bohlatse bjo kwagalago ba maikemišetšo a go hlola kotsi a mosenyi, goba go hlola kgatelelo ye tseneletšego ya monagano.

f) Thibelo ya boloi le ponelopele bakeng sa kholego

4.76 Karolo (f) e dira molato ge motho a –

Bakeng sa kholego a dira eke goba a diriša maatla afe goba afe a mehlolo, boloi, tšharakano goba mehlolo, goba a phethagaletša diponelopele goba a dira eke ka bokgoni bja gagwe goba tsebo ya saense efe goba efe o hwetša gore ke kae le gore selo se utšwitšwe ka mokgwa ofe goba go hwetšwa.

Ye ke taelo ye nngwe ye raragantšhago, yeo e ka tšwago e sa šoma ka lebaka la dihlošontšhi le go se kwagale. Go bonala eke e thibela mahlahla a mararo a latelago: (a) go dira eke o diriša maatla a mehlolo bakeng sa kholego; (b) go phethagaletša

diponelopele (naa ke bakeng sa kholego gona aowa?); mme le (c) go dira eke, ka thušo ya mehlolo, o ka hwetša selo seo utswitšwego goba lahlegilego.

4.77 Ntle le ditokelo tše dingwe tšeo di laeditšwego peleng, mme le dikgatako tša kgonagalo tša ditokelo tšeo, taelo ye e lebeletše karolo 22 ya Molaotheo, yeo e phethagaletšago gore “Mang le mang o na le tokelo ya go kgetha kgwebo, mošomo goba profešene ka tokologo. Tiragatšo ya kgwebo, mošomo goba profešene di ka laolwa ka molao”. Go ka botšišwa gore ke ka eng motho a palewa ke go diriša bokgoni bja gagwe bja monagano goba go bolela gore ke mmonedipele go iphediša. Go bonala gore go na le molao wo thibelago se, efela ge molao woo o hloka tokafatšo, o ka no se be “molao wa makgonthe”. Ge karolo 22 e sa šoma ka fao motho a ka šomiša tokelo ya seriti ya karolo 10, mme go ka bolelwa gore e ra tokelo ya go iphediša ka mekgwa yeo motho a kgonago go e diriša. Karolo 12 e ka šomišwa, gore tokelo ya tokologo le tšhireletšego ya motho le seriti sa mmele le monagano.

4.78 Ka fao, potšišo ya tokafatšo e tšwelela gape. Taelo ga e bolele thwii ka kgobatšo ya batho ba bangwe efela tirišo ya maatla a mehlolo bakeng sa kholego. Kgahlegelo ya mmušo ke eng morero wo? Mmušo o ka bolela gore o leka go thibela batho kgahlanong le tahletšo ya go lefela tšhelete ya dilo tša bofora. Go bonala eke go lebeletšwe go “dira eke”: mohlomongwe go na le lebaka le malebana le thibelo ya bomenemene mo, go thibela batho go bolela gore ba na le maatla a mehlolo ge ba hloka se. Bothata ka fao bo malebana le gore go bonwa ka tsela efe gore ke mang yo dirago eke le yo nago le nnete malebana le maatla a mehlolo, ka ge hlalošo e ka se kgone go laetša se ka saense. Molao ka mo o lego ka gona, ka kgonagalo, o ka thibela tiragatšo ya mehlare ya setšo, yeo e lemogwago bjalo ka ya nnete go ya ka molao wo mongwe.

4.79 Godimo ga fao, go laetša bolaodi ebile go kgahlanong le tokologo ya batho go laetša gore batho ba swanetše ba reke eng. Ka fao, batho ba bantšhi ba dumela go mehlare ya ka gae, ditšhamong tše fapafapanego, le dilo tše ntšhi tšeo di sego ka tlase ga taolo ya mmušo. Ke ka eng go kgetholla ditiragatšo tše? Molao wa bjale o laetša maikemišetšo a go kahlolo ya kgethollo ka ga maatla a mehlolo le ponelopele, ntle le tokafatšo ye kwagalago ya go dira se. Mohuta le bogolo bja mollwane di ama kudu bao ba dumelago gore ba diriša maatla a, ka ge ba sa swanela go dira tšhelete ka tšona. Go lebeletšwe go hloka mohola wo kwagalago, ga go bonnete bja gore dinyakišišo tša

mafelelo tše pedi di fetlekwa ka tsela efe kgaolong ya mellwane. Taelo ye e hloka tokafalo ebile e fapoga go molaotheo. Tlhakamolao e laetša eke o be o hloka bonnete ka ga bošoro bja se ka go lemoga dikotlo tše fokoditšwego bakeng sa melato go karolo 1 (f) ka go bapantšhwa le tše dingwe tše hwetšwago Molaong. Ka fao, go dira bosenyi ka bobona go fapogile molaong.

g) Melato

4.80 Go na le Magoro a go latetša bohlokwa bakeng sa ka fao melato e bonwago. Ka fao, ditatofatšo tše bohlokwa kudu di ikemišeditše go thibela tiragatšo ya go rweša batho molato wa boloi. Ka ge re bone, maikemišetšo kgolo ao a nago le tokafalo a Molao a go karolo 1 (i), le ge e le gore go na le pelaelo malebana le bosemolaotheo. Karolo ya mathomo e a kwagala: molato wa go rweša boloi go motho ke wo bohlokwa moo motho a ka bolawago ka lebaka la tatofatšo ye. Karolo ya bobedi ya makatša: bogolo bja molato bo oketšega ge molatofatšwa “a hlatsetšwe ka tlaelo goba maemo go ba ngaka ya boloi goba mohwetši baloi”. Ga go kwagala gore go bolelwa eng ka “tlwaelo” ngaka ya boloi, “Ka maemo” le yona ga e kwagala, mme e letlella ditatofatšo le hlakantswiki setšhabeng e ka oketša bogolo bja molato wo. Godimo ga fao, ga go bonnete bja gore ke ka eng go na le bohlokwa bja gore motho yo rwešago boloi go yo mongwe e be ngaka ya boloi goba mohwetši baloi. Maikemišetšo a taelo a laetša eke ke go thibela thwešomolato eupša tšeo ba didirago. Ka lebaka leo, go bonala eke taelo ye e hloka tokafatšo mme ka fao e fapoga go molaotheo.

h) Phopholetšo

4.81 Taelo yeo e šomanago le phopholetšo, e lego, karolo 2 ya Molao, e tšweletša gore go na le thwešo ya boloi go motho mme morago a bolawa, go phopholetšwa gore motho o bolayilwe ka lebaka la tiragatšo ya boloi (ntle le ge go hlatselwa ka tsela ye nngwe). Ka kakaretšo, Kgorotsheko ya Molaotheo e hweditše ditaelo tša maikarabelo phetišetšo a

fapoga go molaotheo.¹¹⁰ Potšišo ye bohlokwa e malebana le tokafatšo: naa go na le tshwalano ye kwagalago magareng ga molato Molaong le polao? Bothata ke gore phopholetšo e nabile kudu. E laetša motho yo bolawago ntle le go hlatsela dintlha – mohlala, thwešo e dirilwe neng? Naa e dirilwe mengwaga ye lesome pele motho yo a ka bolawa? Ka bomadimabe, bosenyi bja bošoro lehono bo atile kudu gore motho a ka bolawa ntle le go amanywa letatofatšo ya mohuta wo. Mabaka a polao le Tswalano le thwešo di swanetše go nyakišišwa bakeng sa go bona gore naa go la le Tswalano goba aowa. Ka tlwaelo, seo se tla hloka tshepetšo ye tlwaelegilego ya nyakišišo ya bosenyi go diragatšwa. Tshwaraganyong, go na le kgonagalo ya gore maikarabelo phetišetšo a fapogile molaong. Polao e tla swanela ke go hlatselwa bakeng sa gore e amanywe le thwešo, go ya ka bohlokwa bja ditlamorago go motho.

4.82 Ka phetišo, phetleko ye e tlotše tšhomano le ditaelomotho tša Molao, go di kwešiša le go eleletša dikgatako kgonagalo tša ditokelo tša motheo tše di ka tšwago di le gona, le ditokafatšo kgonego tša dikgatako tše. E laeditše ditaello tše itšego tše di ka polokwago, ge seo e le seo se kgethwago, ge fela di ka tsepanywa le Molaotheo.

3 Dihlabollo mafelong a mangwe ao a nago le maatlataolo

4.83 Tokomane ya morero e hlalošitše ka ka boripana, boloi dinageng tše pedi tša Afrika, gagolo ditšweletšo malebana le ka fao dinaga tše di šomanego le merero ye malebana le boloi. Dinaga tše go bolelwago ka tšona ke Malawi le Zimbabwe. Tokomane ye ya ditherišano e tla lebelela dinaga tše mmalwa mo Afrika, bakeng sa go netefatša ditšweletšo dinageng tše malebane le ditiragatšo tša boloi le bošoro bjo malebana le boloi. Se ke ka maikemišetšo a go nea kwešiša ye nabilego ya ka fao dinaga tše dingwe mo khonthinenteng di šomanago le merero ye lebanego le masetlapelo a boloi le bošoro bja malebana le boloi. Go lebelelwa gore na tharollo e a hwetšagala go ya ka molao ya boloi ya lehomu ka go eleletša diphetogo setšhabeng le dinyakwa. Tokomane ye ya ditherišano e tla lebelela Cameroon (Afrika Bodikela), Kenya (Afrika Bohlabela), Malawi (Afrika Borwa Bohlabela), le Zimbabwe (Borweng bja Afrika).

---

¹¹⁰ See, for instance, *S v Manamela* 2000 (3) SA 1 (CC).

4.84 Bjalo ka ge go bonwe tokomaneng ya merero, dikarolo tše ntši tša Afrika tše di bego di angwe ke bokoloni di be di, mme di sa, ikemišeditše go tloša tumelo boloying. Melao ye mengwe ye ke ya bokgale bja disents’huri tša bofelelong tša bo-19 goba bogareng bja disents’huri tša bo-20. Ge di hwetša boikemelo, dikoloni tše dingwe tša peleng di tšere magato a go fettleka molao wa tšona wa boloi ka lefsa, woo ba bego ba o bona bjalo ka yoo o lego kgahlanong le ditumelo tša bontšhi bja batho ditikologong tše.

4.85 Nyakišišo yeo e dirilwegoke mokgatlo wa boditšhabatšhaba woo o bitšwago HelpAge International (pego ya HelpAge)¹¹¹ e lebeletše dinaga tše fapafapanego mo Afrika, gagolo go laetša gore naa molao goba tlhakamolao e ka dirišwa go šomana le boloi goba aowa. Pego ya HelpAge e tšweletša ditebelelo tše kgahlišago le dikhwetšo ka seemo sa melao ya boloi dinageng tše di nyakišišitšwego.

4.86 Sa mathomo, dinageng ka moka tše di nyakišišitšwego go be go na le tumelo ye golo boloying, mme makgetlong a mantšhi makala a setšhaba a na le tumelo ye swanago boloying. Boloi gantši bo dirišwa go hlaloša madimabe ao a bonwago le maloko a ditikologo. Dikhwetšo di laeditše gore dinageng tše ntšhi tše di nyakišišitšwego bakeng sa Pego ya HelpAge, batswasehlabelo e be e le batho bao ba hlokago tšhireletšo, go akaretšwa basadi (gagolo basadi bagolo), bana, maswafi, le batho ba bolwetši ba monagano. Ditikologo di otlala batho ka semolao bao ba latofatšwago ka boloi ka ditsela tše fapafapanego go thoma ka go ba raka setšhabeng le go bagobatša mmeleng ebile le go ba bolaya.

4.87 Sa bobedi, ka ge dinaga tše di nyakišišitšwego e be e le dikoloni, dithuto tše ntšhi tše di šomanago le boloi le/goba bošoro bjo malebana le boloi, Tlhako ya molao dinageng tše e tla tšweletšwa ka botlalo ka tlase. Melao ka moka yeo e laolago dinaga tše e hloka hlalošo ya “boloi ”.¹¹² Hlokego ya hlalošo e hlola maima bakeng sa tharollo ya

---

¹¹¹ HelpAge International. *Using the Law to tackle accusations of witchcraft: HelpAge International's position.* www.helpage.org/.../using-the-law-to-tackle-accusations-of-witchcraft-helpage-internationals-position.pdf Accessed on 30 April 2015. The HelpAge report surveyed nine countries: Burkina Faso, Cameroon, India, Cote d'Ivoire, Kenya, Malawi, Senegal, South Africa and Tanzania.

¹¹² HelpAge Report at 4.

melato mme e nea bahlankedi baahlodi bao ba šomanago le melato yeo mošomo wo montšhi.¹¹³

4.88 Pego ya HelpAge e tsopola ditlhako tše nne tša molao tšeo di dirišeditšwego tšhomano le boloi. Tše ke:

- (a) Molao wo o dirago tiragatšo ya boloi bosenyi;
- (b) Tirišo ya dikgorotsheko;
- (c) Melao ye ikemišeditšego go fediša tumelo boloying mme le go dira tiragatšo yeo e sotlago bao ba latofatšwago ka boloi bosenyi; le
- (d) Botšhotšhiši bja melato ya bošoro kgahlanong le bao ba latofaditšwego ka boloi, tirišo ya melao ya bjalo ya bosenyi.¹¹⁴

4.89 Ditseleng tše pedi tša mathomo (a le b), go na le temogo ya go ba gona ga boloi. Maikemišetšo ke go šireletša tikologo kotsing yeo e hlolwago ke boloi.¹¹⁵ Ka pharologanyo, ditseleng tše dingwe tše pedi (c le d) ga go temogo ya go ba gona ga boloi, mme maikemišetšo ke go šireletša batho bao ba latofatšwago ka boloi.

4.90 Dikhwetšo Pegong ya HelpAge di a fahloša go ya ka fao taolo ya boloi e amegago. Pego e laetša gore molao wo o ikemišeditšego go laola bao ba latofatšwago ka boloi ga o šome, ka ge o paletšwe ke go fokotša tumelo boloying; ebile o paletše ke go thibela ditatofatšo tša boloi goba bošoro bjo malebana le boloi.¹¹⁶

4.91 Khwetšo ye nngwe ke e laetša go hloka tsenyotirišong ya melao ye malebana le taolo ya boloi. Tseyitirišong e boima, gagolo moo go nago le tumelo ya go ba gona ga boloi makaleng ka moka a setšhaba. Bothata bja bogareng ke hlokego ya toka go bao ba latofatšwago; gape, go hloka tshepo tshepetsong ya molao ke sethibela tsenyitirišong.¹¹⁷

4.92 Nnete ya gore ge go šomanwa le boloi, motho o šomana le tlogelo melaong yeo e šomago ya molao, gagolo molao wa bosenyi, mme se ke taba ya hlobaetšago. Pego ya HelpAge gape e laetša gore ge go šomanwa le melato ya boloi, gantšhi melao yeo e

¹¹³ *Ibid.*

¹¹⁴ HelpAge report at 5.

¹¹⁵ *Ibid.*

¹¹⁶ HelpAge Report at 6.

¹¹⁷ *Ibid.*

hlanngwego ya go swana le Kamogelo ya bohlatse le bohlatse bja hlolamolato magareng ga bosenyi bjo dirilwego le tiragatšo ya mehlolo.¹¹⁸ Bjalo ka ge go hlalošitšwe tokomaneng ye, hlokego ya hlalošo ya “boloi” bontšhing bja didirišwa tša molao e hlola bothata, lehlakoreng le tee, gore kgorotsheko e laetša gore ke bosenyi bofe bjoo bo dirilwego. Lehlakoreng le lengwe motho yoo a latofatšwago ka boloi ga a tsebe dintlha tša bosenyi bjoo a latofatšwago ka bona. Se, ka fao se gataka tokelo ya theeletšo ye lokilego. Bakeng sa tirišo ya dikgorotsheko tša setšo, dinyakišišo tša HelpAge di hweditše gore ga di thuše, ka ge ditsela tšeo di dirišwago dikgorotshekong di na le mathata. Se ke ka lebaka la gore dikgorotsheko tša setšo di dumela gore boloi bo gona mme le gore maloko a setšhaba a swanetše go šireletšwa kotsing ya boloi.¹¹⁹

a) Cameroon

4.93 Go swana le dinaga tše dingwe mo Afrika, go la Cameroon tumelo go goba tiragatšo ya boloi e nabile. Boloi bo hlalošwa bjalo ka tiragatšo ye malebana le mehlolo, e ka bago baloi ba bobbe, batho bao ba nago le maatla a go lwantšha baloi ba bobbe, goba batho ba maatla a kalafo.¹²⁰ Bjalo ka ditiragalong tše dingwe (tšeo di tlilego go hlalošwa ka tlase), bao ba hlokago tšhireletšo kudu mo tikologong ke basadi bagolo, bana ba bolwetši bja otheseme le maswafi goba bolwetši bja monagano. Bao ba latofatšwago ka boloi ba angwa ke bošoro bja kgobatšo ya mmele mme ba rakwa motseng.¹²¹ Ntlha ye kgahlišago ka Cameroon ke gore ke kgale e tšhotšhiša batho bao ba belaelwago ka go diragatša boloi.¹²²

4.94 Boloi go la Cameroon bo laolwa ka tlhako ya morago ga dikoloni yeo e hlotšwego morago ga khwetšo ya Boikemelo ya naga ka 1960. Molao wa Kotlo, ka leina Diathekele 251, 278 le 279, o laola boloi. Athekele 251, athekele ya motheo yeo e šomanago le boloi e phethagaletša ka mo go latelago:

---

¹¹⁸ HelpAge Report at 7.

¹¹⁹ HelpAge Report at page 8.

¹²⁰ HelpAge Report page 13.

¹²¹ Ibid.

¹²² Tebbe N, ‘Witchcraft and statecraft: liberal democracy in Africa’, *Georgetown Law Journal* 96:183, 2007 at 232.

Mang goba mang yo diragatšago boloi, maleatlana goba boitshepo bjo bo ka tshenywa taolo ya setšhaba goba khutšo, goba go gobatša motho ofe goba ofe, thoto goba selo, le ge e le ka go tšea tefelo goba ka tsela ye nngwe, o tla otlwa ka go išwa kgolegong bakeng sa go thoma go mengwaga ye lesome mme le ka faene ya diferenska tše diketehlano go ya go diferenke tša sekete se tee.¹²³

Athekele 278 e phethagaletša gore boloi ke molato wo thatafatšago bakeng sa melato ya polao ya kotlo ye tlase le polao, mme Athekele 279 e phethagaletša gore boloi bo bonwa bjalo ka sehlola kotsi mmeleng.¹²⁴

4.95 Bakeng sa nako ye telele morago ga go ba gona ga molawana wa boloi ka Molao wa Kotlo, go be go na le go dikadika bakeng sa go o tsenyatirišong. Se se fetogile mo mengwageng ya 1980, ge dikgorotsheko di thoma theeletšo melato ya boloi. Baahlodi ba swanela ke go itshepela go dihlahollo tša bona tša boloi, mme mo dinakong tše dingwe ba tšhotšhišitše babelaelwa ba boloi ka bohlatse bja baalafi ba setšo.¹²⁵ Melato ye malebana le boloi go bolelwa gore go boima go e netefatša, gagolo ka gore batšhotšhiši ba na le bothata go netefatša gore maatla a mehlolo a hlotše kotsi ya ngongorego.

4.96 Go sa setšwe diteko tša go diriša molao go šomana le molato ya boloi, ga go se go bonwe katlego. Go sepetša melato ye tseleng ya toka ga se go tšweletše katlego.

b) Kenya

4.97 Naga ya Bohlabela ya Afrika le yona e na le bontšhi bja tumelo boloying. Batho bao ba latofatšwago ka boloi ba arogantšwe le ba bangwe, ba tlaišwa (mmeleng le monaganong), ebile ka dinako tše dingwe ba bolawa.¹²⁶

4.98 Go la Kenya, boloi bo laolwa ka *Witchcraft Act of 1925*, yeo e bego e le taolo ya bakoloni yeo e tsentšwego tirišong gape morago ga boikemelo.¹²⁷ Molao wo o laetša ditiragatšo tše mmalwa bjalo ka melato; tše ke“go dia eke o diragatša boloi, go bolela

---

¹²³ Ibid.

¹²⁴ See HelpAge report page 13.

¹²⁵ Ntebbe (2007) at page 232.

¹²⁶ HelpAge Report at page 18.

¹²⁷ Ibid.

tsebo ya boloi, go ba le ditšhamo tše malebana le tiragatšo ya boloi.”¹²⁸ Molao gape o thibela tatofatšo tša boloi tšeo di sa dirwago ke bolaodi bjo malebana. Go swana le melao ye mengwe ye swanago mo kontinenteng, Molao ga o hlaloše “boloi”. Gape go na le Molao wa Dikotlo, tšeo di šomanago le bošoro bjo malebana le boloi, go akaretšwa polao le bohlakodi.¹²⁹

4.99 Ka tlwaelo, tumelo boloying ga e bonwe bjalo ka ntlha ya phokotšo melatong ye malebana le boloi, ntle le ge motswasehlabele a itswere ka tsela yeo e dirilego gore molatofatšwa a dumele gore ke tiragatšo ya boloi.

4.100 *Witchcraft Act* ga e dirišwe go la Kenya. Melato ye mentšhi e tlišwa ka tlase ga Molao wa Dikotlo, mme ka melato ya polao le polao ya kotlo ye tlase.

c) Malawi

4.101 Go na le tumelo ye nabilego ya boloi Malawi, mme batho bao ba latofatšwago ka boloi gantšhi ke basadi bagolo. Boloi nageng yeo bo laolwa ka *Witchcraft Act of 1911*. Molao wo ga o hlaloše “boloi”, ebile ga o phethagaletše methalohlahli wa gore melato ya boloi e sepetšwa ka tsela efe.¹³⁰ Melato ya mentšhi ye malebana le boloi e sepetšwa go ya ka Tshepetšo ya Bosenyi le Molao wa phethagaletšo ya Bohlatse.

4.102 *Witchcraft Act* ya Malawi e swana le Molao wa Kgatelelo ya Boloi wa Afrika Borwa. Le ona o thibela ditatofatšo tša boloi, go dira eke o diriša boloi, le ditiragatšo tša dingaka tša baloi goba bahwetša baloi.

4.103 Le ge go lemogwa gore *Witchcraft Act* ya Malawi e ikemišeditše go šireletša batho ditiragatšong tše kotsi tše amanego le boloi, bangwe ba boletše gore Molao o feletšwe ke nako. O tsentšwe tirišong ka ngwaga wa 1911.¹³¹ Bothata bjoo bo bonwago ka Molao ke gore ga o lemoge go ba gona ga boloi, ka lebaka leo o dira ditatofatšo tša boloi bosenyi.

---

¹²⁸ Ibid. The offences created in the Kenyan Act are similar to most that are found in the South African Witchcraft Suppression Act discussed in this paper.

¹²⁹ HelpAge Report at page 18.

¹³⁰ HelpAge Report at page 20-21.

¹³¹ Malawi Law Commission *Issues Paper* 6.

Batho ba bantšhi ba dumela gore tiragatšo ya boloi e swanetše go dirwa bosenyi bakeng sa go šireletša ditikologo boloying. Efela, go na le temogo ya mathata ao a lego gona ka go dira boloi bosenyi, go swana le bohlatse ba netefatšo melatong yeo, ge go lebelelwa gore boloi bo akaretša maatla a mehlolo. Bao ba lego kgahlanong le Molao ba na le ngongorego ya gore Molao ga o šireletše batswasehlabelo ba ditatofatšo tša boloi.

4.104 Boloi bo dirišetšwa go hlaloša masetlapelo goba ditiragalo tše mpe maphelong a batho. Baloi ba dumelwa gore ba dira ka maikemišetšo a go gobatša batho, mme baloi ba bonwa bjalo ka bao ba kgonago go hlola masetlapelo batswasehlabelong ba bona.¹³² Ditatofatšo tša boloi di tletše kudu kua Malawi, mme bao ba latofatšwago ba lebanwa ke tlaišo ya mehuthuta– go swana le tlaišo ya mmele, tshenyu ya thoto, mme ka nako tše dingwe le lehu.¹³³ Ntle le ditatofatšo tše, batho ba nyakwa ge go na le ditatofatšo tša gore baloi babelaelwa gore ba ruta bana ba bannyenyane go diragatša boloi, goba ge baloi ba latofatšwe ka go hlola lehu goba masetlapelo a mangwe.¹³⁴

4.105 Go la Malawi, go farologana le Afrika Borwa, batho ba bantšhi ba tshepetšong ya bosenyi ya toka ka ge e le batswasehlabelo ba ditatofatšo tša boloi, e lego gore, ba latofaditšwe ka go diragatša boloi.¹³⁵ Bao ba latofatšwago ba bangwe ka go diragatša boloi ga nke ba otlelwa seo.¹³⁶

4.106 Malawi e thomile tshepetšo ya go sekaseka molao wa yona wa boloi. Khomišene ya Kaonafatšo ya Molao ya Malawi (Malawi LRC) e šomana le nyakišišo ya tshekaseko ya *Witchcraft Act*. Ka Moranang 2009, Malawi LRC e gatišitšwe tokomane ya morero malebana le tshekaseko ya molao wa boloi wa naga.¹³⁷ Tshepetšo ya kaonafatšo ya molao e hlotšwe ke magato ka maloko a setšhaba bakeng sa tshekaseko ya *Witchcraft Act*, yeo ba boletšego gore ke ye šele ditumelong tša batho ba Malawi.¹³⁸ *Witchcraft Act* ya Malawi e dira phopholetšo ya gore boloi ga bo gona, efela phopholetšo e kgahlanong le ditumelo tše swanago magareng ga batho ba Malawi.

---

¹³² Byrne C *Hunting the vulnerable: Witchcraft and the law in Malawi*, 16 June 2011. Web

¹³³ HelpAge Report at page 20-21

¹³⁴ Ibid.

¹³⁵ Malawi: *Suspected witches jailed*. IRINNews

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ Malawi Law Commission *Issue Paper*.

¹³⁸ Malawi Law Commission *Issue Paper* 5.

4.107 Ye nngwe ya dithomelo tšeo di dirilwego ka phetolo ya tokomane ya morero ya Malawi e thekga tšwetšopele ya ditaello tša molao go šireletša basadi kgahlanong le ditiragatšompe.¹³⁹ Komiti ya Bara ya Ditokelo tša Batho (BHRC) e laetša gore ga go hlokego ya go kaonafatša molao, ka ge o sepelelana le maemo a boditšhabatšhaba a ditokelo tša batho ao a šireletšago basadi. BHRC e laetša gore seo se ka dirwago go tiiša ditaello tša molao tša bjale ke go tsenya magato ao e sego a molao, go swana le thuto le phihlelelo.¹⁴⁰

4.108 Tokomane ya merero gape e hlalošitše tšweletšompe ya bana ka ditatofatšo tša boloi. Ka phetolo ya taba ye, BHRC e bolela gore Molao wa bjale wa Malawi o šireletša bana kgahlanong le ditatofatšo tša boloi.¹⁴¹ E tšweletša dikarolo 4 le 3 tša Molao, tšeo di dirago tšweletšompe ya batho bjalo ka baloi bosenyi mme le ditheeletšo kgatelelo, ka tatellano.¹⁴²

4.109 Tshepetšo ya kaonafatšo ya molao kua Malawi e diegile. LRC ya Malawi e laeditše gore go tloga ka nako ya kgatišo ya Tokomane ya merero ka 2009, ga go tokomane ya dinyakišišo yeo e gatišitšwego.¹⁴³

d) Zimbabwe

4.110 Go la Zimbabwe go na le tumelo ye nabilego boloying, le ge e le gore taba ye ga se ya naga ka bophara.¹⁴⁴ Moithuti wa dinyakišišo tša bodumedi, Mafico, o bolela gore hlokego ya tumelo ya naga ka bophara e hlotšwe ke melato ye mengwe yeo e nyakišišwago ke maphodisa, ge dibjalo tšeo go bego go latofatšwe gore di dirišitšwe go bolaya batho di laeditše go hloka kotsi hlahlobong. Taba ye swanago e tšweletšwa bakeng sa melato moo go dirilwego dihlahlobo tša morago ga lehu go batho bao ba bolayilwego

---

¹³⁹ Submission to the Malawi Law Commission titled *Observations of the Bar Human Rights Committee on the relevant international legal standards*, Bar Human Rights Committee of England of Wales (2011), 9. This submission is referred to as the BHRC submission.

¹⁴⁰ Ibid.

¹⁴¹ BHRC submission at page 15.

¹⁴² Ibid.

¹⁴³ The status of the investigation was confirmed during an email communication between the designated researcher and a senior official of the Malawi LRC in May 2015.

¹⁴⁴ Mafico T.J *Witchcraft: Belief and realities: A debate*, 1986 Zambezia at 119-130.

ke baloi bao ba bego ba “dumetše”, efela dihlahlobo di laeditše gore mahu e be e le a hlago. Gape le ditopong tšeo go boletšwego gore di kgaotšwe ke baloi efela dihweditšwe ditho di feleletše.¹⁴⁵

4.111 Go bolelwa gore go na le dipharologano ka fao dikgorotsheko tša setšo le dikgorotsheko tša semmušo di šomanago le melato ya boloi. Dikgorotsheko tša setšo di thoma ka tumelo ya gore boloi bo gona mola dikgorotsheko tša semmušo di thoma ka tumelo ya gore boloi ga bo gona.¹⁴⁶ Kgopolo ya dikgorotsheko tša semmušo e be e thegilwe kgopolong yeo e hwetšagalago Molaong wa Kgatelelo ya Boloi (Taelo 14) ya 1899, woo o laotšego boloi nageng go fihlela ka 2006.¹⁴⁷

4.112 Molao wa 1899 o be na le maikemišetšo a go otlala bao ba bitšago ba bangwe baloi (ditatofatšo tša boloi). Molao o hlaloša “boloi” bjalo ka “tahlelo ya marapo, tirišo ya ditšhamo le mekgwa ye mengwe le ditsela tše šomišwago tiragatšong ya boloi.”¹⁴⁸ Ba leago go swana le Chanvunduka ba kgahlanong le hlalošo mme ba bolela gore go fošagetše go amanya tahlelo ya barapo le boloi, ka ge tahlelo ya marapo e le tsela ya boitshepo yeo e dirišwago ke baalafi ba setšo. Ngongorego ye swanago e dirilwe ka thibelo ya tirišo ya ditšhamo, ka ge go dumelwa gore ditšhamo tše ntšhi di hloka kamano le boloi.¹⁴⁹ Go phopholetša ge e ba motho ke moloi, ditsheko ka kgathelelo di be di diragatšwa. Mokgwa wo wa khwetšo o fetlekilwe kudu mme o bonwe bjalo ka mmolelwana wo o feletšwego ke nako.¹⁵⁰ Sepheto seo se fihleletšwego ke bao ba sa dumelago boloying e be e le gore ke tlamorago ya mogopolo wa batho.¹⁵¹ Sehlopha se e amanya tumelo ya boloyi le maemo a go diila, malwetši a tletšego, lehloyo la go hloka mabaka le letšhogo.¹⁵²

---

¹⁴⁵ Mafico (1986) 122.

¹⁴⁶ Mafico (1986) 119.

¹⁴⁷ In 2006, Zimbabwe passed the Criminal Law (Codification and Reform) Act, which replaced the Witchcraft Act of 1899.

¹⁴⁸ Chavundika G.L. *Realities of Witchcraft* 1986 Zambezia at 130-135.

¹⁴⁹ Ibid.

¹⁵⁰ Mafico (1986) 123.

¹⁵¹ Mafico (1986) 122.

¹⁵² Mafico (1986) 123.

4.113 Sepheto seo se ka fihlelelwago ka polelo ya boloi kua Zimbabwe ke gore bathuti ba bangwe ba amogetšwe tumelo boloying mme ba bangwe ba tšwelapele ka tumelo ya gore boloi ga bo gona.

4.114 Seo se lego bohlokwa dinyakišišong tše ke maemo a merero go tloga tsenyotirišong ya molao wa “lehono” wa boloi kua Zimbabwe, mme le ka moo dikgorotsheko di šomanego le melato ya boloi. Molao wo mofsa, Molao wa Bosenyi (Ngwalollo le kaonafatšo), Molao wa 2006 (Molao wa Ngwalollo le Kaonafatšo), o lemoga go ba gona ga boloi mme o thibela tirišo ya ditiragatšo tše sepelelanago le boloi. Go swanetše go lemogwa gore molao woo o laolago boloi ga se wo ikemetšego efala ke wo o šomanago le molao ka moka wa bosenyi wa naga.

4.115 Karolo VI ya kgaolo 2 ya *Codification and Reform Act* e šomana le bosenyi bjo malebana le boloi, mme e bitšwa “Boloi, khwetšo boloi le bosenyi bjo malebana le tše.” Karolo ye e arogantše bosenyi bjoo molao o lekago go bo laola le go phethagaletša. Molao o thibela tsenelo ya tiragatšo tše amanego le boloi, tšopoo ya baloi, tirišo ya mekgwa yeo e sego ya hlago go šomana le bosenyi goba molato; mme o phethagaletša ditatofatšo tše dingwe goba tša go sepelelana le tše di lego ka tlase ga karolo ye malebana. Karolo VI gape e phethagaletša gore tumelo boloying e tla šomišwa bjalo ka sefokotši kotlo mme e seng tšhireletšo bosenyi bjo phethagaletšwago ke molao.

4.116 Karolo gape e phethagaletša hlalošo ya mareo a itšego ao a dirišwago diphethagaletšong. Mareo ao a hlalošitšwego ke “latofatša motho ka boloi” le mekgwa yeo e sego ya hlago.” Karolo e phethagaletša gore “latofatša motho ka boloi” e ra go laetša gore motho –

- (a) o dirišitšwe goba a ka tšwa a diriša goba o kgona go diriša mekgwa yeo e sa lokago go hlola–
  - (i) lehu goba kgobalo goba bolwetši goba bogole mothong ofe goba ofe; goba
  - (ii) tsheny goba tahlego ya goba tsheny thotong ya hlalošo efe goba efe; goba
- (b) o na le memoya yeo e hlotšwego, goba e hlolago goba e ka tšwa e hlola goba e kgona go hlola–
  - (i) lehu goba kgobalo goba bolwetši goba bogole mothong ofe goba ofe; goba
  - (ii) tsheny goba tahlego ya goba tsheny ya thoto ya hlalošo efe goba efe;

Hlalošo ya “mekgwa yeo e sego ya hlago” e akaretša tiragatšo ya go hwetša baloi. Ka maswabi, ga go hlalošo ya “boloi” yeo e phethagaletšwego molaong.

4.117 Melato ya kgorotsheko e sekasekilwe bakeng sa nyakišišo ye go bona dikahlolo tšeo di dirilwego ke dikgorotsheko ka go eleletša diphethagaletšo tša molao wa 2006. Tebelelo kakaretšo ke gore dikgorotsheko ga se di diriše ditaelo tše difsa go šomana le melato ya boloi. Melato yeo e sekasekilwego e laetša gore tsela ya toka ya bosenyi e diriša bosenyi bjo phethagaleditšwego go *Codification and Reform Act*, e seng melato ye rilego yeo e ngwadilwego go Karolo VI ya Kgaolo 2 ya *Codification and Reform Act*.

4.118 Melatong yeo go šomanwago le polao yeo e hlohleleditšwego ke boloi, balatofatšwa ba be ba latofatšwe ka molato wa polao bjalo ka ge go laolwa ke karolo 47 ya *Codification and Reform Act*. Le ge le gore balatofatšwa melatong yeo ba be ba sa latofatšwe ka melato ye ka tlase ga dikarolo 97 go fihla go 102, merero ya boloi e tšweleditšwe. Mohlala, *Go S v Simoyi*¹⁵³ molatofatšwa o hlabile tatagwe ka phaka a hlokošana ngangišanong yeo e bego e hlagile ka lebaka la gore molatofatšwa o be a latofaditše mmagwe ka tiragatšo ya boloi. Dingangišano tša boloi ga se di tšweletšwe efela di ile tša bolelwa ka go feta ke kgorotsheko ge e nea kotlo ya molatofatšwa. Molatofatšwa o neilwe kotlo ya mengwaga ye 12 ya polao. *Go S v Techu & Others*,¹⁵⁴ balatofatšwa ba be ba latofaditšwe ka polao go ya ka karolo 47 ya Molao wa Ngwalollo le Kaonafatšo. Polao ya mohu go bolelwa gore e be e hlohleleditšwe ke ditatofatšo tša boloi tšeo di bego di rwešitšwe mohu. Kotlong ya motofatšwa ya mengwaga ye 18 kgolegong, kgorotsheko e eleleditše tumelo ya molatofatšwa boloying bjalo ka ntlha ya phokotšo bakeng sa molato wo dirilwego. *Go S v Hamunakwadi*,¹⁵⁵ molatofatšwa o be a bolayile mmagwe ka lebaka la tumelo ya gagwe ya gore o be a mo loya. Tatofatšo ye e hlohleleditšwe ke netefatšo yeo a e hweditšwego dingakeng tša setšo, tšeo di bego di hlalošitše gore mmagwe o be a hlola mathata a lenyalo la gagwe. Le ge e le gore kgorotsheko e boeletše gore tumelo boloying e be e bonwa bjalo ka ntlha ya phokotšo ya kotlo, e ganeditše boitšhireletšo bja pefedišo ka lebaka la pelaelo ya boloi, ka ge molato o be o sa dirwa ka tšhoganyetšo. Kgorotsheko e boeletše gore ge molatofatšwa a bolaya mmagwe, o be a sa befelwa.

---

¹⁵³ [2015] ZWHHC 560

¹⁵⁴ [2015] ZWHHC 271.

¹⁵⁵ [2015] ZWHHC 323.

e) Phetišo

4.119 maAfrika Borwa a ka ithuta ditiragalong tša dinaga tše dingwe seleteng. Tshwaraganyo ya Afrika Borwa mme gareng ga dihlopha tša setlwaedi, ke phošo go ganetša gore tumelo boloying le ditiragatšong tša boloi tše di lego kotsi go bangwe di sa hwetšagala. Seo se hlokegago ke tekatekanyetšo magareng ga temogo ya tumelo ya setšo boloying lehlakoreng le lengwe, mme lehlakoreng le lengwe go dira melao yeo e laolago ditiragatšo tše kotsi tše amanego le boloi.

4.120 Kakaretšo ya baalafi ba setšo bjalo ka “dihlatse tša ditsebi” melatong ya dikgorotsheko yeo e šomanago le melato ye malebana le boloi gape e ahlaahlilwe dinageng tše dingwe tša Afrika. Mohlala, go la Cameroon, dikgorotsheko tša mmušo di šomiša “baloi baitshepi” bao ba netefaditšwego (*nkong*) go hlatsela kgahlanong le ditiragatšo tša boloi, tirišo ya baloi baitshepi ba setšo e laetša bjalo ka yeo e gatelelago ditumelo tše mmušo o lekago go di fediša.

C PHETLEKO LE DITIGELO

4.121 Tshekaseko ya Molao e diragatšwa ka nako yeo melao ka moka mo Rephabliki ya Afrika Borwa e swanetšego go sepelelana le Molaotheo. Ge Molao o diragatšwa, go be go na le temogo yeo e sa lekanelago ya ditokelo ka fao go be se hlokego ya gore o obamele molaotheo. Molao o be o gataka e bile o sa laetše hlomphe ya ditumelo tša ditikologo tša setlogo tša nako yeo. Bakeng sa go šomana le ditiragatšo tša boloi le ditiragatšo tše malebana, Molao wo o gateletše mahlahla ka moka a boloi.

4.122 Setšhaba se fetogile, gagolo tshwaraganyong ya Afrika Borwa, moo Molaotheo o laolago maemong a godimo. Tiragatšo ya boloi e ka se bonwe fela go ya ka lehlakore la ditikologo tša setlogo, moo e amangwago le bobbe. Go na le mahlakore a mangwe a tikologo ao a diragatšago seo se bitšwago “boloi”, go bolelwago gore ke tiragatšo ya tokelo ya bodumedi. Ditokelo tša bodumedi tša Sehlopha se se nnyenyane di ka se

hlokomologwe, gagolo go ya ka molao wa bomolaotheo, wo gatelelago tšhireletšo ya dihlopha tše dinnyenyane tša bodumedi. Ditumelo tša setšo tša ditokologo tša setlogo, tše dingwe tša tšona di na le tema ditiragatšong tše kotsi tše malebana le boloi, le tšona di hloka temogo le tšhireletšo, ka ge ditumelo tšeo le tšona di šireleditšwe ke Molaotheo.

4.123 Molao wo sekwasekwago o ka pukung ya molao mme melao ye mengwe e tsentšwe tirišong go phethagaletša mathata a tiragatšo ya boloi. Efela didirišwa tše ka moka ga se di hlohleletše phedišo ya ditiragatšo tše kotsi tše amanego le boloi. Dikgorotsheko ga se di hlokomologe maikarabelo a tšona a go tsenya molao tirišong le go šireletša badudi, ka ge di tšwelapele ka go otlala ba ba tloago ditaelo tša didirišwa tša molao tše ikemišeditšego go feditša bošoro bja boloi.

4.124 Re ithutile gotšwa mafelong a mangwe a maatla ao a nago le mathata a swanago ao a hlotšwego ke tumelo boloying gore a hwetšagala ka bontšhi e seng fela konthinenteng ya Afrika efela lefaseng ka bophara. Dinaga kontinenteng ya Afrika di na le melao ye kopantšwego, ka tsopolo, yeo e hlokomologago tumelo boloying magareng ga ditikologo, mme le tšeo di reeditšwego go beng gona ga tumelo boloying.

4.125 Nako ya temogo ya tumelo ye nabilego boloying e fihlile, gammogo le temogo ya gore ga se mehuta ka moka ya ditiragatšo tša boloi yeo e le go kotsi. Efela, mehuta ye mengwe e kotsi ka nnete. Ka fao, pharologanyo ye bohlokwa e swanetše go dirwa magareng ga tiragatšo ya boloi ka bo yona le ditiragatšo tše kotsi tše amanego le boloi. Dikgorotsheko di bitšwa go šomana le melato ye šomanago le ditiragatšo tše kgotsi tše amanego le boloi, mme e seng tumelo ka boyona. Ka lebaka leo, Khomišene e dira tigelo ya gore Molao wa bjale, woo o palelwago ke go dira dipharologanyo ka phethagalo, o swanetše go phumolwa.

4.126 Molao wo o Phumotšwego o swanetše go emelelwa legato ke molao wa bjale wo o šomanago le thibelo ya maitshwaro a kotsi setšhabeng. Ke nnete gore melao ye mentšhi yeo e ka šomanago le ditiragatšo tše kotsi e a hwetšagala, go akaretšwa melao ya bosenyi le melao ye mengwe ya go swana le *Human Tissue Act*. Khomišene e dumela gore ka fao dilo di lego ka gona, melao ye ga e se e šome ka phethagalo. Go ka fihlelwa katlegokgolo ge go ka dirwa molao wo tee go šomana le ditiragatšo tše kotsi tše amanego le boloi. Ka fao, Khomišene e dira tigelo ya gore go tlhabollwa molao woo o tla šomanago

le ditiragatšo tše kotsi tše amanego le tiragatšo ya boloi. Molao wo mofsa wo o šišinywago o tla bitšwa “Molao wa Thibelo ya Ditiragatso tše amanego le Boloi ,” mme o tla ba mokgwa o tee wa go šomana le mathata a kganetšo le a kgahlanong le leago a malebana le boloi.

4.127 Molao wo šišintšwego o tla šomana le merero ya go swana le ditatofatšo tša boloi, dikhwetšo tša boloi, bosenyi bjo malebana le goba bja hlohleletšo ya tumelo boloying, le dipolao tša muti. Tshekaseko ya molaotheo yeo e phethagaleditšwego kgaolong ye e laeditše ka fao dikarolo tše rilego tša Molao wa Bjale di ka fetolwago goba tša fetošwa go fihlelela dinyakwa tša molaotheo. Ka fao, Khomišene e digela taolo ya maitshwaro a go swana le ditatofatšo tša boloi, bosenyi bjo malebana le boloi, le dipolao tša muti. Molao wo šišintšwego o tla netefatša gore tumelo boloying ga se boitšhireletšo melatong ya bohlokwa bja go swana le ye, efela e ka dira bjalo ka ntlha ya phokotšo ya kotlo. Molao o tla laetša dikotlo bakeng sa maitshwaro a kotsi ao a thibetšwego ke Molao. Dintlha tša Molao wo šišintšwego di hlalošwa go Kgaolo 5 ka tlase.

KGAOLO 5

DIKGETHO TŠA KAONAFATŠO YA MOLAO

A Ditiragatšo tše kotsi tše amanego le boloi

5.1 Tiragatšo ya boloi le ditiragatšo tše kotsi tše sepelelanago le bona di laetša merero yeo e swanetšego go phethagaletšwa ka thoko. Tiragatšo ya Boloi e bonwe go ba ye sepelelanago le tlhagišo ya ditiragatšo tša bodumedi le setšo. Bao ba diratšago boloi, bjalo ka bodumedi goba tiragatšo ya setšo, ke ba bannyenyane mme ba hloka tšhireletšo go ya ka Molaotheo. Ka pharologano, ditiragatšo tše kotsi tše amanego le boloi ke morero woo o hlokago hlokomelo ka lebaka la ditlamorago tše kotsi tša ona ditšhabeng tše ntšhi.

5.2 Molaotheo o laetša pharologano, ka ge go le bohlokwa go kwešiša mokgwa wa yona wa go šomana le merero ye malebana le boloi. Tiragatšo ya boloi, bjalo ka ge e emetšwe ke ba bantšhi go akaretšwa Baditšhaba – e lego bao ba ipitšago baloi – ga se letšhošo goba bothata go Khomišene. Mathata a nnete ke ditiragatšo tšeo di aroganyago ditikologo, tšeo di dumelelago dikgobatšo tša baloi, le go hlola gore batho ba phele ka letšhogo.

5.3 Khomišene e tšopotšwe (go kgaolo 4 ka godimo) ditiragatšo tšeo di swanetšego go phethagaletšwa mme le go hloka taolo. Ditatofatšo tšeo tša boloi, dinyakišišo tša boloi, bosenyi bjo malebana le boloi le dipolao tša muti. Merero ye ke yeo e ilego ya išwa kgorotshekong mo nakong ye fetilego.

B Taolo ya tiragatšo ya boloi

5.4 Dithomelo tšeo di dirilwego go Khomišene go thoma nyakišišo ye di laeditše dintlha tše bohlokwa tše swanetšego go eleletšwa tshepetšong ya kaonafatšo ya molao. Sa mathomo, dintlha tšeo di tšweleditšwego go Khomišene di laeditše mathata ao a amago ditšhaba tše ntšhi ka lebaka la ditiragatšo tše malebana le ditiragatšo tše amanego le boloi. Sa bobedi, go na le dikgahlegelo tše fapafapanego tšeo di swanetšego go

lekanyetšwa – go swana le tšeo tša batho bao ba diragatšago boloi le batswasehlabele bao ba angwago ke ditlamorago tša ditiragatšo tše kotsi tše malebana le boloi.

5.5 Khomišene e lemoga maikarabelo a yona a go godiša ditokelo Molaong wa Ditokelo, gagolo ditokelo tša setšo le ditokelo tša dihlopha tše nnyenyane tša bodumedi. Efela, Khomišene e lemoga gore ditokelo tše ga se tša phethagatšo mme le gore di ka se diragatšwe ka kgatako ya tše dingwe. Tiragatšo ya ditokelo Molaog wa ditokelo ka Baditšhaba le baalafi ba setšo ga se ya swanela go thibela taolo yeo e ka thibelago kgatako ya ditokelo tša bangwe – ga bjale, ditokelo tša batswasehlabele bao ba swanetšego ke tšhireletšo go ditiragatšo tše kotsi.

5.6 Dinyakišišo tšeo di tšweleditšwego tokomaneng ye, gagolo molao wa melato, di laeditše gore melato ya kgorotsheko moo boloi bo amegago, tiragatšo ya boloi gantšhi ga se yona bothata. Lebaka e ka ba bothata bja gore go laetšwe gore motho ka nnete o diragatša boloi. Gantšhi dithulano di mabapi le bosenyi bjo amanego le boloi.

5.7 Khomišene e botšološitše digopelo tšeo di dirilwego bakeng sa go dira boloi bosenyi, go swana le tšeo ka Khomišene ya Ralushai le dihlongwa tše dingwe tše tsebegago. Dikgopelo tšeo di ka se bonwe ka karoganyo; di swanetše go lebanywa le dikgopelo tša batho bao ba diragatšogo boloi bjalo ka karolo ya tumelo ya bona goba setšo. Gantšhi seo se lego bogareng bja ngangišano ke *ditiragatšo tše kotsi* tše amanego le tumelo go boloi.

5.8 Khomišene e šomašomane le hlalošo ya “boloi”, mme se e be e le bothata ba bantšhi peleng. Go hlama hlalošo ya boloi, gagolo “tiragatšo ye kotsi ya boloi”, go bane le hlokego ya go laetša gore Khomišene e ikemišeditše go laola eng. Ka ge hlalošo ye šišintšwego e tšweletša taba ya gore boloi bjo thibetšwego bo akaretša tirišo ya mekgwa yeo e sego ya hlago goba maatla a mehlolo go hlola goba go tšhošetša go hlola kotsi, ditiragatšo tša go swana le tša Baditšhaba le baalafi ba setšo di ka se akaretšwe molaong wo šišintšwego. Baditšhaba le baalafi ba setšo ga ba na maikemišetšo a go hlola kotsi go motho ka ditiragatšo tša bona.

5.9 Bakeng sa mabaka ao a laeditšwego ka godimo, Khomišene e tla dira swayaswayo ya gore ditiragatšo tše kotsi tše amanego le boloi di laolwe.

C Ditiragatšo tše kotsi tše thibetšwego tša boloi

5.10 Tokomane ye e hlalošitše mme ya tšweletša ditiragatšo tše kotsi tše malebana le ditiragatšo tša boloi, mme leka tsela yeo tše di nago le ditlamoragompe ditšhabeng tše ntšhi. Go na le melao ye mentši yeo e lego gona go šomana le bothata bja bošoro ba boloi, efela lehono ga go tharollo ye hweditšwego. Molao ka moka yeo e šomanago le boloi e phethagaletša kotlo ye šoro bakeng sa batho bao ba latofatšwago ka bosenyi bjo malebana le ditiragatšo tše kotsi tša boloi.

5.11 Tokomane ye, go katela fetleko ya molaotheo ya Molao wa bjale, e tsopotše maitshwaro ao a hlokago thibelo go netefatša gore ntwaga kahlanong le bosenyi bjo malebana le boloi e tiišitšwe. Khomišene e šišinya gore dithibelo kahlanong le maitshwaro a latelago di phethagaletšwe molaong wo šišintšwego:

- ditatofatšo tša boloi;
- go hwetša baloi;
- bosenyi bjo amanego le boloi bjo kotsi; le
- dipolao tša muti.

5.12 Dintlha tša maitshwaro a thibetšwego di a hlalošwa ka tlase. Tšweletšo ya bogolo bja dithibelo e hlagišwa go Molaokakanywa thalwa woo o sepelago ke tokomane ye ya ditherišano.

1 Ditatofatšo tša boloi

5.13 Dinyakišišo tše di dirilwego le dithomelo tše di hweditšwego go batho bao ba nago le kgahlego di laetša gore bosenyi bja go latofatša motho ka boloi ke bo bogolo kudu. Go ya ka Molao wo, bo na le kotlo ya kgolego ya go se fete mengwaga ye lesome. Ge motho a bolayilwe ka lebaka la ditatofatšo tša Boloi, kotlo e oketšwa go nako ya kgolego yeo e sa fetego mengwaga ye masomepedi.

5.14 Dipego tša bosenyi bjo kotsi bjo lebanego bao ba latofatšwago ka boloi di ka se kgapelwe thoko. Nnete ya gore batho bao ba lego kotsing ke bao ba hlokago tšhireletšo, gagolo basadi – le basadi bagolo, e swanetše go gopolwa ebile e a tšhoša.

5.15 Tshekaseko ya molaotheo ya mellwane ya ditokelo tša batho bao ba latofatšwago batho ka boloi, go swana le tokologo ya boitlhagišo le ditokelo tše swanago, e laeditšwe gore mellwane wa ditokelo o ka bolelwa bjalo ka woo o nago lebaka le kwagalago. Se ke ka lebaka la gore mohola wa thibelo le go thibela tšweletšo bobele bošoro kgahlanong le bao ba tsopotšwego bjalo ka baloi. Ka tshepelano le tshekaseko ye hlalošitšwego, Khomišene e dira swayaswayo ya gore thibelo ya ditatofatšo e newe mollwane makgetlong ao a maikemišetšo e lego tšweletšo ya tselampe goba go gobatša (ya mmele goba ya monagano).

2 Dikhwetšo tša baloi

5.16 Go laeditšwe dinyakišišong tokomaneng gore batho ditokologong tše digwe baka ya dingakeng go “nyakišiša baloi”. Ga bjale, Molao o thibela maitshwaro a go nyaka baloi. Go swanetše go kwešišwa gore nyakišišo ya baloi e diragatšwa go kweša bao ba tsopotšwego bjalo ka baloi bohloko. Pharologano ye tee magareng ga tatofato ya boloi le dinyakišišo tša boloi ke gore dinyakišišo ka nako ye nngwe di dirwa ka thušo ya ngaka. Se ke se bohlokwa kudu magareng ga ditokologo tše, mme se hlola kotsi go bao ba tsopotšwego. Ka fao maitshwaro a ga se a swanelo me a swanetše go thibelwa.

5.17 Tshekaseko ya molao wa melato e laeditše ka fao batho bao ba tsopotšwego bjalo ka baloi ka dinyakišišo tša boloi ba hlorišwago ke bahlokofatši ba bona. Tsela ye tee ye kwagalago ya go šomana le dinyakišišo tša baloi ke go thibela maitshwaro a le go otlala bahlokofatši.

5.18 Ka tsela ye, khomišene e dira swayaswayo ya thibelo ya dikhwetšo tša baloi tšeo di nago le maikemišetšo a go tšweletšampe le go hlola kotsi go batho bao ba bonwago bjalo ka baloi.

3 Bosenyi bjo sepelelanago le boloi bjo kotsi

5.19 bosenyi bjo fapafapanego bo dirwa ka lebaka la tumelo boloying. Ke nnete gore ditšhaba tša Afrika Borwa tše ntšhi di dumela boloying, mme go na le letšhogo la boloi magareng ga batho ba bantši. Merero yeo e hlokago go phethagaletšwa ke go ba gona ga batho bao ba bolelago goba ba dumelago gore ba kwešitše bangwe bohloko ka tirišo ya boloi le bao ba nago le letšhogo go tša boloi mme a dira ka lebaka la letšhogo la bona ka go itšhireleteša kgahlanong le batho bao ba latofaditšwego ka go diriša boloi. Lebaka la go dira molato bakeng sa legoro la batho bao ba bolelago gore ba diragatša ditiragatšo tše sepelelanago le boloi bakeng sa go hlola kgatelelo ya monagano go ba bangwe e hloka go laolwa.

5.20 Molao wa melato o laeditše melato ye šoro kudu yeo e akaretšago hlorišo yeo e bonwago ke batho bao ba latofatšwago ka boloi. Ga go molato wo laetšago gore bao ba latofaditšwego e be e le bao ba dirišago boloi ka nnete. Molao wa bjale o thibela tiragatšo ya boloi – bakeng sa badiragatši ka moka go akaretšwa Bawika. Molao wo mofsa wo šišintšwego o swnetše go thibela bao ba diragatšago boloi bjo šoro goba ba tšhoša ba bangwe gore batla loywa, mme o sa thibele ditiragatše tše di hlokago kotsi tše malebana le Bowika goba phodišo ya setšo..

4 Dipolao tša Muti

5.21 Tokomane ye e laeditše tshwaraganyo yeo dipolao tša muti di diregago. Makgetlong a mangwe, dipolao di hlohleletšwa ke baalafi ba setšo, bao ba eletšago badirelwa ba bona go hwetša ditho tša mmele gore ba kgone go dira muti. Batho bao ba angwago ke dipolao tše gantšhi ke bana ba bannyenyane, bao ba swanetšego ke tšhireletšo temokerasing ya rena ya Molaotheo. Karolo 28 ya Molaotheo e re laetša ka bohlokwa bja tšhireletšo ya ditokelo tša bana setšhabeng sa rena.

5.22 Molao wo o sekwasekwago ga o šomane le dipolao tša muti. Taba ye e šongwa gogolo ke Molao wa Dikotlo, wo o neago dikotlo tše šoro go bao ba bolayago go hwetša ditho tša mmele. Phethagaletšo Molaong wa go nea Dikotlo ga o sepelelane le dipolao tše malebana le boloi.

5.23 Khomišene e bona dipolao tšeo di dirwago bakeng sa go tloša ditho tša mmele go dira muti e le bothata bjo bo golo setšhabeng. Tona ya nako yela ya Basadi, Bana le Digole o kgopetše gore dipolao tša muti di lebelelwe mme le gore diphetošo tša molao di phethagatšwe molaong wa bjalo malebana le taolo ya bosenyi bjo.

5.24 Khomišene e bona gore go swanetše go lebelelwa maemo a fapafapanego a badiragatši ba bošoro (bao ba bolayago batswadihlabele), baalafi ba setšo bao ba romelago bangwe go bolaya bakeng sa go hwetša ditho tša mmele, mme le bao ba dirišago muti woo. Khomišene e dumela gore maitshwaro a batho ka moka “tshepetsong ya tšweletšo” ya muti ba swanetše go thibelwa le go otlwa, ka tshepo ya gore go dira bosenyi bjo go tla fokotša bosenyi bjo swanago le bjo.

REPHABLIKI YA AFRIKA BORWA

**MOLAOKAKANYWA WA THIBELO YA DITIRAGATŠO TŠE ŠORO TŠE AMANEGO E
DITUMELO TŠA BOLOI**

(Bjalo kage o tšweleditšwe.....

TONA YA TOKA LE TLHABOLLO YA MOLAO THEO

MOLAOKAKANYWA

Go godiša thibelo ya ditiragatšo tše kotsi tše amanego le ditatofatšo tša gore motho ke moloji; go šireleteša ditšhaba bošorong bjoo gantši bo sepelelanago le dipego tša ditiragatšo tše šoro tša boloi; go dira bosenyi ditiragatšo tše kotsi tše di sepelelanago le ditumelo tša boloi; go phethagaletša dikotlo bakeng sa ditiragatšo tše kotsi tše tsopotšwego; mme le go phethagaletša merero ye malebana.

O DIRILWE MOLAO KE Palamente ya Rephabliki ya Afrika Borwa, ka mo go latelago:

1 Dihlalošo

Mo Molaong wo, ntle le ge tshwaraganyo e laetša ka tsela ye nngwe----

“tiragatšo ye kotsi ya boloi” e ra tiragatšo bjalo kage go kwešišwa ditšhabeng tša setšo tša Afrika ka tirišo ya mantšu a ukuthakatha, ukuloya, boloi ubugqwira, yeo e akaretšago tirišo ya maikemišetšo goba ye latofatšwego ya ditsela tše e sego tša hlago goba tša mehlolo (le ge seo se akaretša tirišo ya dilo tše swaregago goba aowa) go tšhoša goba go hlola:

(i) Lehu goba kgobatšo goba bolwetši goba bogole go motho ofe goba ofe; goba

(ii) Tshenyo goba tahlegelo ya goba tshenyo ya thoto ya sebopego sefe goba sefe; goba

(iii) Tirišo ya tumelo le ditiragatšo tše rilego tše sepelelanago le boloi bjo kotsi go gatelela monagano goba go tšhoša.

“**khwetšo ya baloi**” e ra tiragatšo efe goba efe yeo e diragatšwago ka maikemišetšo a go tsopola motho bjalo ka yo diragatšago boloi bjo kotsi;

“**muti**” e ra mehlare ya setšo yeo e dirilwego ke setsebi sa mehlare ya setšo; mme

“**bosenyi bja muti**” e ra tiragatšo ya go se be molaong ya tiro yeo e thibetšwego ke molao bakeng sa mohola wa go kgoboketša karolo efe goba efe go dira muti;

2 Maikemišetšo a Molao

Maikemišetšo a Molao ke –

- (a) go tsopola ditiragatšo tše amanego le boloi bjo kotsi le ditatofatšo tša gore motho o diragatša boloi bjo bo lego kotsi setšhabeng;
- (b) go thibela ditiragatšo tše kotsi tše malebana le tiragatšo ya boloi le ditatofatšo tša boloi;
- (c) go phethagaletša dikotlo bakeng sa basenyi ba ditiragatšo tše kotsi tše malebana le boloi.

3 Ditatofatšo tša boloi

(1) Motho ofe goba ofe yo a latofatšago motho yo mongwe ka tiragatšo ya boloi bjo kotsi goba go hlola bolwetši, kgobatšo goba tshenyo ya thoto ka tiragatšo ya boloi, ka maikemišetšo a go:

- (a) tšweletšampe goba go
- (b) hlola kgobatšo ya mmele goba monagano;

O tla bonwa molato mme a tšhotšhišetšwa kgolegong botelele bja nako yeo e sa fetego mengwaga ye mehlano, goba faene.

(2) Ge motho a bolayilwe ka lebaka la molato wo o dirilwego go karolwana (1), motho yo nago le maikarabelo a go hlola kotsi o tla tšhotšhišetšwa koto ye tlase ya polao bakeng sa go hlola polao ye.

(3) Moo motho yo a latofatšwago ka go diragatša boloi, se se tla šoma bjalo ka sefokotši kotlong.

4 Khwetšo ya baloi

(1) Motho yo mongwe le yo mongwe yo hwetšago thušo ya moalafi wa setšo goba motho ofe goba ofe, ka maikemišetšo a go tsopola goba go tšweletša boitsebišo bja motho yo mongwe bjalo ka moloi goba go rweša motho yoo molato wa gore o diragatša boloi bjo kotsi mme le gore o hlotše bolwetše, kgobatšo goba tshenyo go thoto ka tiragatšo ya boloi bjo kotsi, o tla ba le molato mme a tšhotšhišwa, ge fela maikemišetšo a tsopolo e le go:

(a) tšweletšampe; goba go

(b) hlola kgobatšo ya mmele goba monagano.

(2) Ngaka ya setšo, goba motho ofe goba ofe yoo a bolelago gore o diriša ditsela tša mehlolo, o thibetšwe go phethagaletša thušo go motho ofe goba ofe bakeng sa mohola wa go tsopola goba go tšweletša motho bjalo ka bolaoi goba go rweša motho yo mongwe gore o diragatša boloi mme le gore o hlotse bolwetši, kgobatšo go batho goba tshenyo ya thoto ka tiragatšo ya boloi.

(3) tšhotšhišo ya melato go karolwana (1) le (2) e ba ya nako ya kgolegong yeo e sa fetego mengwaga ye mehlano; mme ge motho a bolayilwe ka lebaka la go tsopolwa, kotlo ya polao e swanetše go diragatšwa.

5 Bosenyi bjo malebana le boloi bjo kotsi

(1) Mang le mang o a ipitšago modiragatši wa boloi bjo kotsi o tla bonwa molato.

(2) Tšhotšhišo ya molato go ya ka karolwana (1) e tla ba le kotlo yeo e sa fetego mengwaga ye mebedi ya kgolego, goba faene.

6 Bosenyi bja Muti

(1) Motho mang le mang yo a –

(a) kgathago tema polaong yeo e sego molaong ya maikemišetšo ya motho bakeng sa go tloša setho sefe goba sefe sa mmele go motho yo; goba

(b) kgathatema tiragatšong efe goba efe yeo e hlolago tlošo ya go se be molaong ya setho sefe goba sefe sa motho; goba

(c) kgathatema thekišong efe goba efe ya ditho sa mmele wa motho bakeng sa go dira muti; o tla ba le molato

(2) Go sa setšwe molao ofe goba ofe, motho –

(a) yo a tšhotšhišitšwego ka molato yo hlalošitšwego go karolo 1(a) o na le molato mme o tla hwetša kotlo yeo e laeditšwego bjalo ka kotlo ye nnyenyane ya polao;

(b) tšhothišetšwego ka molato woo o hlalošetšwego go karolo 19b) o tla hwetša kotlo ya kgolego bakeng sa nako yeo e sa fetego mengwaga ye lesome, goba faene; mme a

(c) tšhotšhišetšwe ka molato wo o hlalošetšwego go karolo 1 (c) o tla išwago kgolegong bakeng sa nako yeo e sa fetego mengwaga ye mehlano, goba faene.

7 Phumolo ya melao le dipoloko

(1) Go ya ka ditaelo tša karolwana (2), molao wo hlalošetšwego Dišetuleng o a phumolwa ka moo go laeditšwego kholomong ya boraro ya Šetule.

(2) Molato ofe goba ofe wo o dirilwego goba woo o bonwago bjalo ka wo dirilwego ka tlase ga taelo ya molao wo phuošetšwego ka karolwana (1), mme wo o ka dirwago ka tlase ga taelo efe goba efe ya Molao, o tla bonwa bjalo ka yo o dirilwego ka tlase ga Molao wo.

8 Thaetlele ye kopana le go thoma go šoma ga Molao

Molao wo o tla bitšwa Molao wa Thibelo ya Ditiragatšo tše Kotsi tše amanego le Tumelo ya Boloi, 2016, mme o tla thoma go šoma ka letšatšikgwedi leo le laeditšwego ke Mopresidente wa Mmušo ka kgoeletšo *Kuranteng ya Mmušo*.

Šetule

MELAO YE PHUMOTŠWEGO

Nomoro le ngwaga wa molao	Thaetlele	Bogolo bja boipelaetšo
Molao 57 wa 1957	Molao wa Kgatelelo ya Boloi, 1957	Ka moka